

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 103 (17051)

2005 чылдың
сентябрь 15,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 19.00
Садар өртээ – 3 рубль.

КӨДЭЭНИҢ ХӨӨННЕРИ

Мөңгүн-Тайганың мурнакчы малчыны

Мөңгүн-Тайга кожууннун «Мөген-Бүрен» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң малчыннары бо чылдың бирги чартында малдың чаш төлүн онча-менди камгалап алыр талазы-биле эки көргүзүглери чедип алган.

Ажыл-агыйда ниитизи-биле 12 муң ажыг баш төрүүр хой бар. Оларның кадаынче, суггадынче, ажаалдазынче эрткен берге кышта кадарчылар улуг кичээнгейни салып тургаш, хүр кыш ажырган. Ооң түңнелинде, чүс баш төрүүр хойга онааштыр ажыл-агый 82 хураганны менди доруктуруп алган азы 9 муң ажыг баш хураган немешкен.

Күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинде мал ажылынга хөй чылдарда ажылдаан арга-дуржулгалыг, бодунун херезинге сагыш-сеткилинден бердинген ажыл-ишчи

малчыннар эвээш эвес. Оларның бирээ-зинге он чеди чыл малчыннаан «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» хүндүлүг аттын эдилекчизи Светлана Зне-Бижиевна Салчак хамааржыр. Сөөлгү он чылда улаштыр чүс баш төрүүр хойга онааштыр чүс баш хураганны менди доруктуруп ап келген. Бо чылын база-ла ындыг көргүзүгнү чедип алгаш, республиканың мурнакчы хойжуларының санынга кирген. Ынчангаш «Наадым-2005»-тиң байырлалынга киришкеш, республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының хүндүлел бижин болгаш акша шаңналын алган. Малчын чурттап оор өөн республиканың өглер делгелгезинге кириштирген. Жюри кежигүннери өгнү малчыннар боттарының салып, даарап алган ак кидизи-биле шыпканын, дериг-херекселдерин каастап кылганын мактааш, ийги шаңнал – 50 муң рубльди тывыскан.

Светлана Зне-Бижиевна мал кыштаглаашкынынга баш бурунгаар хынамчалыг белеткенир чаңчылдыг. Ынчангаш хоюнуң чайгы, күскү семиртилгезинче, сиген белеткелинче, хой, хураган кажааларын, чурттаар бажынын септээринче амгы үеде сагышты салып турар.

ЧУРУКТА: малчын С.Э.Б. Салчак.

Сөзү болгаш чуруу

Таан-оол ХЕРТЕКТИИ.

Сиген кезилгези

Бо чылын республиканың көдээ ажыл-ишчилери 106000 тонна сиген кезер планныг. Бо хүннерде 70227 га черде сиген кестинген, 68964 га черниң сигени бөлдүнген, 69189 тонна сиген ажаап алдынган.

Ооң иштинде көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери 6241 тонна, арааттар 5937 тонна,

чурттакчы чон 55987 тонна, дузалал ажыл-агыйлар 1024 тонна сигени тус-тус кезип, ажаап алган. План езугаар көрдүнгенинге хамаарыштыр сиген кезилгези ниитизи-биле 65,3 хуу бооп турар.

Сиген кезилгезинге 295 трактор, 295 сиген кезер машина, 144 сиген бөлөр граблдер хаара туттунган.

Дүжүт ажаалдазы

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының тус-кай эртемниглериниң биске дыңнатканы-биле алырга, республикада тараа ажаалдазы эгелей берген бооп турар. Амдызында чүгле үш кожуундан ол талазы-биле медээлер келген.

Би-Хем кожуунда – 275 тонна, Каа-Хем кожуунда – 117 тонна, Улуг-Хем кожуунда – 15 тонна тараа амдызында кестинген бооп турар. Каа-Хем кожуунга 1 гадан ортумаа-биле 17,0 центнерни, Би-Хемге 1 гадан 8,0 центнерни, Улуг-Хем кожуунга 1 гадан 7,5 центнер дүжүт ажаап алдынып турар. Өске кожууннардан ам дээрзинде медээлер келбээн. Ынчангаш бо хүннерде республи-

ликада тараа күскү дүжүт ажаалдазы ниитизи-биле 1,4 хуу чоруп турар.

Картофель ажаалдазының талазы-биле Улуг-Хем хамык кожууннары мурнап, бо хүннерде 4211 тонна дүжүттү ажааган бооп турар. Ийги черде Чөөн-Хемчик (2777 тонна), үшкү-черде Кызыл кожуун (2655 тонна) амдызында чоруп турар. Өске кожууннарда картофельди база-ла кидин түлүк ажаап турар. Ниитизи-биле картофель ажаалдазы 65 хуу бооп турар.

Ногаа ажаалдазының талазы-биле Кызыл хоорай хамыкты мурнап, 1415 тонна ногааны бо хүннерге чедир ажааган. Ийги черде Улуг-Хем (877 тонна), үшкү черде Кызыл кожуун (854 тонна) болган. Ногаа ажаалдазы республикада 60 хуу чоруп турар.

Борис ОНДАР.

Кымның шалыңы улугу?

2005 чылдың эрткен 6 айында «Тывастат» Тыва Республикада чурттап турар кижилерниң айда ап турар ортумак шалыңын чоокку регионнарда чурттап турар хамаатыларны-биле деңнээн.

Новосибирск, Чита областардан, Бурятиядан аңгыда 9 регионун статистиктиг сан-чурагайын деңнээн. Оон билдингени-биле айда алыр шалыңның эң бедик деңнели 9,9 муң рубль – Томск областа. Ийги черде 9,7 муң рубль — Красноярск крайны болган. Ооң соонда Кемерово, Иркутск, Омск областар, Хакасия чоруп турар. Чүгле ооң соонда айда 6,5 муң рубль ортумак шалыңныг Тыва Республика туруп турар. Алтай крайда ортумак шалың эң кудуку деңнелде, 4,6 муң рубль. Үстүнде адаттынган черлерден чүгле Таймыр национал округ биле Тыва Кыдыкы Соңгу чүк районнарынга деңнеттинип, федералдыг төлөтөн элээн улуг дузаны ап турар болган. Бир эвес ол дуза эвес болза, Тыва Республикага ажыл төлевириниң ортумак шалыңының деңнели оранчок куду турар ийик. Тыва ам-даа 80 хуу

дотацияда. Бир эвес федералдыг төптүн дузазы чок турган болза, шалың акшазының деңнели амгы бар көргүзүгден кудуку турар ийик.

Тыва Республикада экономика адырларындан эң куду шалыңныг чер — көдээ ажыл-агый бооп турар. Көдээ ажыл-агыйының ишчилериниң ортумак шалыңы чүгле 1,9 муң рубль. Ол байдал Сибирьниң өске-даа регионнарында база бар. Эң улуг шалыңныг улус бүгү Сибирьде база Тыва Республикада саң-хөө органнарында, банкыларда база шимчевес эт-хөреңги башкарып турар организацияларның ажылдакчылары. Оларның айда алыр ортумак шалыңы 25,8 муң рубль. Красноярск крайның саң-хөө ажылдакчылары оон шала эвээш, 22 муң рубль ап турар. Сибирь регионнарының аразындан Тываның саң-хөө, банк ажылдакчылары эң бедик шалың-

ныг бооп турар. Бистиң республика яды деп санадып турар болгай, а ажыл төлевиринге ынча хөй акша-хөреңги кайыын кээл турарыл? Чамдык кожа регионнарда саң-хөө ажылдакчыларының, банкирлерниң акша-шалыңы шоолуг эвес бооп турар. Чижээ, Кемерово областа саң-хөө ажылдакчыларының айда алыр шалыңы чүгле 7,6 муң рубль бооп турар. А бистиң республикада саң-хөө ажылдакчылары айда 25 муң рубль ап турар-дыр, деңнештирип көрүңер даан.

Ажыл төлевириниң хемчээлиниң талазы-биле адырлар аайы-биле ийги черни күрүнэ эрге-чагыргаларының, эрге-хоойлу органнарының (ИХЯ, ФАЧ, прокуратуралар, судтар), социал хандырылга органнарының ажылдакчылары ээлеп турар. Олар айда 11,5 муң рубль ап турар. Бо хайгаарал республикавыстың ниити амыдыралының байдалын хевирлеп көргүзүп кээр. Өй-өйлеп бо байдал чугаажок өскерлеп турар, а бөгүндө байдал херек кырында ындыг-дыр. Фактылардан кайнаар-даа чайлап шыдавас бис.

«Тывастаттың» парлалга албаны.

Албан езузунуң медеглели

Баш бурунгааргы диагноз

Республиканың Кадык камгалам яамызының дыңнатканы-биле алырга, 2005 чылдың сентябрь 12-де 11.30 шактан 13.20 шакка чедир үеде суд-медицина экспертизазы бюрозунуң (СМЭБ) суд-медицина эксперти Е.А. Измествева СМЭБ-тиң өлүг мөчүлөр шинчилээр килдизиниң эргелекчизи Е.Г. Буркгарт, республиканың наркология диспансериниң кол эмчизи М. К. Уйнукай-оол, №1 республика эмнелгезиниң кол эмчизиниң эмнээшкин кезээниң талазы-биле оралакчызы Р. О. Сандан-оол болгаш №1 республика эмнелгезиниң токсикология салбырының эргелекчизи Б. Ч. Ооржак көрүп турда, ооң бүдүзүндө мөчээ А.Ю.Кашинниң мөчүзүнүн суд-медицина шинчилелин чоруткан, ооң түңнелдери-биле баш бурунгааргы диагношту үндүрген:

кол диагноз – өртеңнеп чидиртир билдинмес хоран-биле хораннаны; нарыыдап кадананы – аас иштиниң, боостааның, кегжир-боостааның, кызыл өөштүн, ижин-хырынның, узун шөйүндүнүн болгаш чинге шөйүндүнүн химиктиг өртеңи, ижин-хырынга база шөйүндүлерге хан төктүүшкүнү, панкреонекроз, ферментативтиг перитонит, бүүректениң чедир ажылдаваастаны, өкпениң болгаш мээниң чымчак картының сугланганы, чүрек дамыр болгаш өкпениң чедир ажылдаваастаны, чүректин ишемия аарыы, алкогольду кардиомиопатия, семирээни, II хевирниң чигир аарыы.

Төнчү диагношту иштики органнарының суд-химиктиг болгаш суд-гистологтуг шинчилелдерин чоруткан соонда үндүрер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы ТР-ниң Конституция судунуң судьязы Юрий Яковлевич Норбуга ооң авазының мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалын илередип тур.

Тыва Республиканың Чазаа ТР-ниң Конституция судунуң судьязы Юрий Яковлевич Норбуга ооң авазының мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалын илередип тур.

Чырыткылыг Далай-Ламаның узун назылаарыңга

Бо чайын июль 22-ден август 12-ге чедир Нобель шаңналының эдилекчизи Ыдыктыг XIV Далай-Ламаның 70 харлааныңга тураскааткан «Далай-Лама – Энерелдин бурганы» деп шажынчы байырлал болуп эрткен. Ооң түңнелдеринге хамаарыштыр ук байырлалды эрттирер талазы-биле тургустунган организастыг комитеттин даргазы А. Ш. Бодур-Ооржак бистин корреспондентивиске интервьюну берген.

– Анета Шериг-оол-овна, ол улуг байырлалды эрттиргениниң кол сорулгалары чүде ирги?

– Далай-Лама бистин үндезин башкывыс болуп турар болгай. Ынчангаш Башкывыстың бо чылын 70 харлаан юбилейи бүгү буддистерге кончуг улуг ужур-уткалыг. Ооң ам-даа узун назылап чурттаары, кадыкшылы дээш мындыг байырлалдарны бүдүн делегейде бо чылдың дургузунда эрттирер турар. Ооң бүгү чуртталгазы биске үлегер болур, чүге дизе ол бүгү-ле дириг амытанарның ааскежи дээш чурттап чоруур.

Буддизмниң кол сорулгалары – Будда байдалыңга чедип алыры азы бодунуң угаан-медерелин нүгүл-бактан долузу-биле арыглап алыры. Чеже-даа угаанныг болза, үндезин башкы чокта бурган байдалыңга чедип шыдавас. Ынчангаш Чырыткылыг Далай-Лама делегейде бүгү буддистерниң үндезин башкызы болуп турар.

Амгы чурттап эртип турар үевис дыка нарын, бүдүн делегейде күчүлүл, теракттар, озал-ондактар болгаш өске-даа айыыл-халаптар хөй болуп турар. Кижилер бот-боттарыңга камныг эвес, эп-найырал чок, боттарыңга болгаш долгандыр турар бойдус хүрээлелиңге хора чедирип турарлар. Арагалаашкын, наркомания, кем-херек үлгедикшиинери база улуг. Ол бүгү күзениң эвес чүүлдер кижилерниң мөзү-шынарының баксыраанындан, бүзүрелдин читкенинден, шажын-чүдүлгеден ырай бергенинден ындыг.

Ынчангаш Чырыткылыг Далай-Ламаның юбилейинге тураскааткан байырлалды маңаа эрттиргениниң кол сорулгалары – Тывага сарыг шажынның шаандагы турган бедик деңгелин катап эгидип алыры база ону моон-даа ыңай сайзырадыры. Тывага бурун шагдан бээр бистин үндезин чүдүлгевис сарыг шажынның деңгели дыка бедик турганын билер болгай бис. Ооң бадыткалын улуг назылыг кижилерниң сактыышкынырындан, шинчилел ажылдарындан, хүрээлерде артып калган чүүлдерден, ном-дептер, судурлардан база бистин Алдан-Маадыр аттыг национал музейвисте делгеттинген экспонаттардан көрүп болур.

Бистин өгбелеривис чаңгыс-даа дириг амытанга хора чедирбес чорааннар. Ынчангы кижилерниң мөзү-шынары эки, арагалаашкын, таакпылаашкын, кем-херек үлгедиктери ховар турган. Чүмчүк сүг арагалаашкын чүгүле улуг улус бичилеп ижер, угаан-бодалы, сагыш-сеткили арыг турган болгаш дыка улуг назынга чедир чурттаар, улуг буянын чораан-

нар. Улгады берген херээжен кижилер сагыл четтирип алыр чаңчылдыг. Мээң кырган-авамның сактып олурарын дыңнаарга, ынчангы сагыл четтирген улгады берген кижилер эреге-зин холдан салбас, сагыш-сеткилинден аажок чүдүүр чорааннар. Ынчангаш бурганнаарда безин хилинчектенмес, удуп чыткан хевээр-олчаан чоруй баар. Черле ынчангы кижилерниң чүдүлгө-сүзүглели, корум-чуруму кончуг эки, сеткил-сагыжы бичин, улуг тура чок чораан.

Гюдмед хүрээден келген лама-башкылар база бистин шажын-чүдүлгевистин дыка сайзыраңгай турганын боттары бүзүрөп көргөннер. Шаандагы шажын херекселдерин, хептерин көрүп тургаш, 2 лама хеп тып алганнар. Ол тоннарның херээ сарыг болган, ындыг хептерни ол үде чүгүле Гюдмед тантрикте хүрээниң ламалары кедер турган. Ындыг болганда, бистин өгбелеривистен тантриктиг хүрээге өөренип ал, буддизмниң эң бедик чадаларыңга чедип чораан кижилер бар турганын ол херечилеп турар-дыр. А тантриктиг хүрээ дээрге буддизмниң эң бедик чадалың чедип алырының школазы болгай. Чүгүле бүгү судурларны өөренип алган соонда тантраны өөренир.

Ол ышкаш бистин өгбелеривистин «Алдын-Херел», «Доржу-Чотпа» ышкаш судурларын база лама кижиниң хүн бүрүде номчуур судурларын олар кайгап турганнар. Хүрээлерде болгаш музейде кадагалаттынып арткан чүүлдерни, идик-хеп аймаан, ном-дептер, судурларны көргөш, «Буддизм Тывага дыка бедик деңгелге турган-дыр деп чүүлдү тайылбыр чокка-ла боттары-выс бүзүрөп көрүп тур бис» деп, Даваа Дондуп башкы чугаалаан.

База бир чугула сорулга – Гюдмед ышкаш бедик деңгелдиг хүрээни лама-башкыларны таварыштыр чонга таныштырып, чоок болдулары. Дыка үр боодашкын соонда, чүгүле 90 чылдар төнчүзүндөн бистин хуурак башкыларывыс чаа өөренип эгелзэн, колдуунда эрткен чылын кээп турган Гоман дацанда шажын билгилерин чедип ал турар. Ынчангаш бистин улузувус өөренип турар аразында тибет буддизмниң бедик билгилгил төлзэлдерин чалап алыры биске дыка улуг ажык-дузалыг. Индияже чедип, хүрээ-хиитке кирери чүдүкчү кижилер бүзүзүңге болдунмас, хөй чарыгдал үнер, ол нарын, берге айтырыг болгай. Ынчангаш оон улуг башкыларны Тываже чалап алыры, ылаңгыя ыракузак кожууннарга чедирери бистин чонга дыка улуг аас-

кежик, оларга башкылар-биле ужуражыр арганы берип турары чугаажок.

– Тантра хүрээниң лама-башкыларының кылып чоруткан ажылдарындан чүнү онзагайлап база ооң ужур-утказының дугайында чүнү чугаалап болурул?

– Ол ажылдарның кол угланышкыны дээрге, келген башкыларның чер бүрүзүңге чонга билдингир дылга лекциялар номчааны, буддизмниң өөредиглерин нептереткени. Бис боттары-выс, оргкомитет база тайылбыр ажылын кылып турдувус. Ол ышкаш делгелгелер, эртенги мөргүл соонда видеолекциялар болуп турган. Ричард Гирниң, Киану Ривитин кылган киноларын көргүскен. Ыдыктыг Далай-Ламаның бүгү чуртталгазын чурук делгелгезинге көргүскөш, ооң үе бүрүзүңге Башкының бодунун тайылбырларын берген. Ол бүгү ажылдарның кол утказы үчүл дээрге, чүдүкчү кижиге буддизмниң философиязын болгаш Башкы-выстың чуртталгазының дугайында тайылбырлар.

Үндезин Башкывыстың 70 харыңга тураскаадып, Гюдмед хүрээниң башкылары Ченрезиг Бурганың мандала – орду өргээзин кылган. Далай-Лама Башкы-выс Ченрезиг Бурганың дириг боттанылганы болуп турар. Ол энерел сеткилдин бурганы-дыр, чүгүле өскелерниң аас-кежи дээш чурттап чоруур. Ол мандаланы кылырга, кижилер бот-боттарыңга хора чедирбес, энерел сеткил оттуп келир.

База бир улуг ажыл – чүгүле лекциялар эвес, хүн-нүн-не улуг езулалдар – узун назынның, хөй-аъттың, кадыкшылдың, Тывага хайхалап, кем-херек болбазының езулалдарын чорудуп турган. Күчүлээшкынден болган хай-халап, өлүм-чидим хөй болуп турарын барымдаалааш, ону чавырылдырар дээш аңгы тускай езулалды кылган.

Тантраның башкылары Кызылга 12 хонук турган үезинде эртенден кежээге чедир чай чок ажылдааннар. Ынчалза-даа бистин дилээвис-биле социал объектилерни эргип кеззэннер. Эрткен чылын Гоман дацандан башкылар эмнелгелерин ажылыңга дыка дузалыг болганын көргөш, бо чылын Гюдмед хүрээниң башкыларын бүгү эмнелгелерге чалаан бис. Ынчангаш башкылар берге аарыг кижилерге ном номчуп, оларның дүрген сегиири дээш үнелиг эртине эмнерни, камгалап удазыннарны берип турган. Чамдык аарыг кижилерге Эмчи Будданың тариназын номчуур кылдыр берген.

Олар хоочуннар бажыныңга, өскүс уруглар бажыныңга база барганнар. Бичии уругларга чигир-чимисти, ойнаарактарны апарып берген. Оларның бирээзи өзүп келирге, Индияга хуурак кылдыр өөредиринге дузалаар болган.

Ол ышкаш оң талакы эрикте колонияда олурар кижилерге хоругдалче к-

пер байдалдар турбазын дээш, оларның Бурганга бүзүрели оттуп келзин дээш база оларның иелериниң, угбаларының, ажы-төлүнүн хилинчек-човалаңы эвээ-жезин дээш ном номчаан.

Ажыл-херээ кончуг харысалгалыг улус болурга, омончуларга камгалап номун номчаан.

Кожууннарга баргаш, бир хүнде-ле ийи кожуунну эргип турганнар. Ол эвээш болганы чугаажок, ынчалза-даа келир үеде кол кичээ-гейни кожууннарже углаар бис. Кожууннарга баргаш, бир онзагай кылган ажылы – Кызыл-Мажалыктың аэропорт шөлүңге Далай-Лама Башкывыстың арамайлап каан эртинезин черге сукканы болур. Ону кылырга, ында чурттап турар кижилерге, бүгү Тывага хөй буян доктаашкыны болур.

– Анета Шериг-оол-овна, ол бүгү ажылдарны чорударыңга акша-хөреңги айтырыын канчаар шиитпирлеп турган ирги?

– Акшаландырышкын колдуунда «Шивалха Ринпоче болгаш Бойду сады сувурган» деп номну сатканындан кирген орулгандан база чоннуң, деткиччилерниң арыг сеткилинден берген өргүлдери-биле чоруттунган. Бюджеттен чаңгыс көпөөк-даа үндүрбээн. Барган черлеривиске-ле чон аш-чемин белеткеп алган болур. Ол дээрге бистин тыва чонувустун хүндүлээчелин, чаагай чаңчылдарын көргүзүп турар. Ону олар арыг сеткилинден кылып турар болгаш өргүл кылгаш, буянын чедип ап турарлар. Ынчангаш арыг сеткилден дузалажып, ак шайын кудуп турган бүгү кижилерге өөрүп четтиргенивисти илередир-дир бис.

– Оргкомитеттин даргазы болганыңарда ол эрттирген улуг программаны канчаар түңнөп болур силер?

– Ооң ужур-дузазы кончуг улуг болган. Бир дугаарында, Чырыткылыг Далай-Ламаның кадыкшылы, узун назылаары, башкывыстың Тывага келир үеде моорлап кээр байдалдары тургустунун дээш, Тывага сарыг шажын сайзыразын, Тываның чонунуң буяны улуг болзун, кижилер узун назылап чурттазын дээш, бүдүн программаның буянын өргзэн.

Чондан кирген акша-төгерикти Гюдмед башкылары келир чылын Тывага улуг мөргүл Хүртүзүн кылырынын тудуунга өргзэн. Ол Хүртүзүн иштинде муң-муң бурганнарның мантраларын суп каан болур. Ону долгап, тейлеп чүдүүрге, кижилерге дыка улуг арыглаашкын болгаш буян доктаашкыны болур. Ынчангаш бо хүн-нерде Индияда ооң херекселдерин белеткеп эгелей бергенин башкылар дыңнатканнар.

Эң кол чүве – мындыг программалар Тывага чылдың-на чаңчыл апары, ол чонунуң угаан-бодал, сагыш-сеткил талазы-биле арыг-ланырыңга, буддизмниң сайзыраарыңга аажок улуг салдарлыг болуп турарын демделээри чугула.

Кадрлар белеткели

Үе-биле холбаан өөредилге

2005 чылдың июль 3-те тус черлерниң Төлзлекчилер хуралдарының депутаттарының база муниципалдыг тургузуларның баштарының соңгулдаларындан соңгуттурган чоннуң төлээлери ам чер болганда ажылдап турарлар.

Эң ылаңгыяда төлээлекчи органның депутаттарының аразында анык оолдар, кыстар болгаш удуртур ажылдарга үр үеде ажылдап чораан хоочуннар-даа бар. Амгы бо үе рынок харылзааларының, чаа вектиң, чурттар аразыңга экономиктиг, культурлуг харылзааларының база тус черлер боттары боттары хандыртынар мындыг солун, чаа үе-үе. Ындыг болганда, чаа эртем-билиг, негелде-биле хоойлу-дүрүм-биле өөренип чепсегленмес болза, чон-биле ажылдаары болдунмас.

Ынчангаш Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың Айыткалында кадрлар өөредилгезин онзалап көргени таварыңга эвес. Айыткалдан салдырган сорулганы боттандыраары-биле кадрларның узун болгаш кыска хуусаалыг өөредилгезин организастап турар. Бо чылдың сентябрь 5-тен 10-га чедир суурларның чоокта чаа соңгуттурган Төлзлекчилер хуралдарының депутаттарының өөредилгези Тыва Республиканың Чазаның кадрлар билин хандыраар болгаш мергежилдин бедидер күрүне институтунга организастыг бедик деңгелге эрткен. Бо семинар өөредилгеге чамдык суурларның чагырга

даргалары база киржи, өөренип бер.

Ниитизи-биле 80 хире кижилер өөренип. Хүннүн-не эртен 8 шак 30 минутадан эгелээш, кежээ 19 шакка чедир өөренип турдувус. Бо өөредилгеге ыраккы Мөңгүн-Тайга, Эрзин, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Каа-Хем болгаш өске-даа кожууннарның депутаттары билин бедидип алган. Кол-ла өөренип темалары – «Тус чер бот-башкарлыгының дугайында» Россия Федерациязының 2003 чылдың октябрь 6-да хүлээп алганы №131 Хоойлузу, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Конституциялары болгаш өске-даа хоойлудурумнер. Лекторлар Далдис Доржуевич Наважал, Шенне Сергеевна Савындай, Надежда Михайловна Кара-Сал, Ольга Васильевна Доржу, Буян Дадей-оолович Оюн, Александр Аркадьевич Язев болгаш Эскекелер-даа амыдыралга холбап тургаш, солун, билдингир лекцияларны номчуп, өөретти.

Депутаттар бо өөредилгеден дыка хөй чаа чүүлдерни билип алган, ам негелде чүгүле суурларның социал-экономиктиг хөгжүлдези, чоннуң эрге-ажыы дээш күженишкенин ажылдаары-дыр.

Качык сумузунда

Дуза херек бооп турар

Тываның мурнуу чүгүндө турар Эрзин кожуунуң Качык сумузу кожуун төвүндө 135 километр ыракта турар, аргыжар орук харылзаазы дыка берге, эң-не ындыкы кызыгаарда турар чурттакчылыг суур. Чурттакчы чону – 280 кижилер, 36 өөреникчилиг долу эвес школа, 15 бичии чаштар турар ясли база эмнелге пунктузу болгаш өске-даа черлер ажылдап турар.

Мен чоокта чаа Качык сумузунуң даргазы, удуртур ажылдарга пат-ла бажы каткан, дуржулгалыг хоочун ажылдакчы Багендар Саң-Хөөевич Ноозунга ужуражы бергеш, ооң удуртуп турар суурунда амгы амыдыралды сонуургадым:

– Тус суму 1994 чылдан бээр аңгы суму апарган, сумунуң турар девискээри каас-чараш бойдус-байлактыг, амыдырап-чурттаарыңга курлавыр шуут-ла четчири-биле бар. Чону кончуг ажылчын, олар шуут-ла бурун шагдан бээр дөргүл-төрөл, бот-боттарыңга дузалажып чурттап турар улус бис – деп, дарга чугаалады. Шынап-ла, бо бичии суурнуң арат чонунуң амыдырап-чурттап турары кижилер дүңнааш, магадаар-дыр. Бир-ле дугаарында, ол суму девискээринде оор шуут чок, малды кадарбас, мал туразында сула оъттап чоруур, оларны кежээ чүгүле оьдардан барып бөлүп алыр. Дүне

малды кажаалааш, шоочалап-даа турбас база-ла кодан-девискээрге хостуг хонар. Магалың!

Ук суму эң кыдыкы кызыгаарда турар болганда, 1950 чылдар үезинде туттунган кызыгаар эрттирилге чериниң орнунга ам чаа эрттирилге черин тудары көрдүңүп турар. Бо сумунуң чурттакчы чонунга эң берге айтырыг – электри чырының чогу, ооң хараазы-биле чон телевизор көрбейн турар. Тодаргайлаарга, 2005 чылдың январь айдан бээр чон «караңгы черде» чурттап турар.

Качык суурдан соңгуттурган Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттары болгаш Тыва Республиканың Чазаның таларын кижилер дүңнааш, магадаар-дыр. Бир-ле дугаарында, ол суму девискээринде оор шуут чок, малды кадарбас, мал туразында сула оъттап чоруур, оларны кежээ чүгүле оьдардан барып бөлүп алыр. Дүне

Оолак КАРА-САЛ.

Сөөлгү чылдарда, рынок экономиказы бистиң амыдыралымысче шапкыны-биле шургул кирип эгелээн соонда, бажың-балгат айтыры көскүзү-биле чидигленип келген. Ооң хүнден хүнчө үзүк-соксал чок өзүп турар өртектери чамдык кижилерге бажың садып алыр арганы бербейн турары чажыт эвес. Ындыгдаа бол, сөөлгү үеде ол бүгүнүң аразында чонга бо талазы-биле езулуг-ла херек ужурлуг ажилдарның өзүмнери көвүдөп турары өөрүнчүг.

Чоокта чаа болуп эрткен «Тыва-Экспо-2005» делгелгеге «Челээш» хереглекчилер ниитилели республикага моон

– Силерниң ниитилелиңер кажан, кандыг сорулга-биле тургустунганыл, Кызыл-оол Чимит-Доржуевич?

– «Челээш» хереглекчилер ниитилелин 2004 чылдың декабрьда боттарының пай-щиктеринге хереглекчи болгаш ипотекалыг чээлилер бээр сорулгага үндезилеп тургускан бис. Чоорту компаниявыс быжыгып, күш кирип, чүгле боттарывыска эвес, а өске-даа кижилерге дузаны база кадыптар аргавыс бар апаарга, ажылывысты калбартып эгелээнвис бо. Тодаргайлаарга, бажың-балгат садып алыр аргазы чок, ынчалза-даа ону чээлиге алгаш, төлеп шыдаптар улуска чурттаар оран-саваны берип турар апарганывыс ол.

– Чээли бээрде, банк системазын чүге оюп турарыңар ол? Мында кандыг-ла бир чажыт азы кажар арга бар болуп турары ол бе?

– (Хүлүмзүрүп.) Кандыг-даа чажыт болгаш кажар арга чок-тур ийин. Шупту чүве тода, көскү, билдингир болгаш бөдүүн. Банкының негелделери шыңгыы боорундан аңгыда, ооң чамдык билдинмес черлеринге будалы берип болурунун айыылы база бар, а бисте ындыг эвес, сыр дедир. Бистиң ажылывыстың дөзү, кол туттунуп турар таваа – камгалал системазы. Хамааты кижилер «Россия» камгалал ниитилелин таварыштыр бодунун кадыкшылын, амы-тынын камгалап алгаш, бистиң-биле ажылдаар. Ук компания-биле аравыста брокержи дугуржулганы кылган улус бис. Ол ниитилел бистиң чуртта улуг арга-дуржулгалыг, ат-алдарлыг компания-дыр, бодунун хуузуна база оон-даа улуг камгалал компаниязында база камгалалдыг.

– Силер ийи хевирниң чээлизи берип турар-ла болгай силер – автомашина болгаш ипотека деп. Ынчаарга кандыг хевирниң чээлизи кайы хире хуусаага ап болуруңар?

– Автомашина чээлизи 50 муң рубльден өрү өртектеги машиналарга 3 чыл хуусаалыг, бир чылда-ла машинаның өртээниң 15 хуузу алыр. Акшаны садыгжының хууда агар санынче шилчидер, автомобильди чээли алган кижиниң адынче кылдыртыр, техниктиг байдалдың паспорту долаага артып каар. Ипотека чээлизи бээрде, шимчeves өнчү-хөрөңги рыногунда хуу кижилерден азы тудуг компанияларын чурттаар оран-сава садып алыр дээр кижилерге бээр. 300 муң рубль өртектен өрү ба-

мурнунда кымның-даа кылбааны дидим базымны – бажыңнарны база автомашиналарны кандыг-даа шынзылга, дагдыныкчылар болгаш баштайгы акша төлевирлери чокка чээлиге бээрин – кылганы-биле чоннуң кичээнгейин хаара тудуп, кижилерниң сонургалын чаалап алган.

Ук ниитилелдин ажыл-чорудулгазының дугайында ооң удуртукчузу Кызыл-оол Чимит-Доржуевич Монгуштан айтырып четтим. Бо чугаа силерге солун болгаш ажыктыг болур дээрзинге идегедим.

жыңнарны 20 чылга чедир, чылда-ла б хуулуг кылдыр бээр. Акшаны садып турар кижиниң азы организацияның санынче шилчидер, квартираны юстиция органның ук бажыңны сатпазының дугайында демдеглеткеш, чээли ап турар кижиниң адынче кылдыртыр.

– Документилерден чүү херек ирги?
– Чүгле паспорт, чолаачы азы пенсиялыг камгалал шынзылгазы херек. Оон аңгыда,

«АЖЫЛЫВЫС БЫЖЫГ ДӨСТУГ»

камгалал полистерин кылдыртканы дээр төлевирни (ооң хемчээли алган чээлизиң түнүндөн хамааржыр) кылыр. Чижээ, 300 муң рубльге чээли алган болза, ооң 31400-үн камгалал полистерин төлээни дээр камгалал компаниязынче чорудар, 1600-үн хереглекчилер ниитилелинче (ооң иштинде 650 – кирген дээр дадывыр, 650 – ниитилелден үнерде алыр түнү, 300 – кежигүннерниң ай санында кирир дадывыры) кирер.

– Ынчап кээрде, хереглекчилер ниитилелин чээли алган кижилер бөрүзү ооң кежигүнү апаар ышкажыл, ындыг бе?

– Ийе. Ол кижилер эвээш-даа, хөй-даа акшага чээли алган болза, ниитилелдин өске кежигүннери дег дең эргелиг, чаңгыс үнүг болур.

– Чээлиге бажың алыр дээр кижиге кандыг бажыңны алырын чөпшээрээр, кандызын чөпшээререс?

– Камгалал компаниязы ыяштан кылган бажыңнарны чээлиге бээрин чөпшээререс, чүге дээрде ыяштан кылган бажыңнар өрттенип болур. Пенполистерольдан кылган бажыңнарны база эрттирбес. Тууйбу, бетон, шлакобетондан кылган бажыңнарда квартираларны чөпшээрээр. Шак-ла ындыг материалдардан кылган чер бажыңнарны база ажырбас.

– Каыт, чаагайжыттыг бажыңнарны чамдыктары газтыг база болур ийик чоп. Бир эвес ындыг бажыңга хай болуп, частышкын болза канчаар?

– Бажың, квартира бөрүзү, ол ышкаш ооң өнчү-хөрөңгизин база немей камгалалдып алыр бис. Ооң иштинде кижилерниң база. Озал-ондактыг таварылгалар болур болза, камгалал керээзинде көрдүнгөн түн-

нү когараан кижилерге долузу-биле эгидер азы өске бажыңны тускай дугуржулга езу-гаар берип болур.

– Бир эвес чээли алган кижилер аарып азы амы-тынын чарлы берзе?

– Чээли алган кижилер аарып бээр болза, эмнээшкин үезинде «Челээш» хереглекчилер ниитилели ооң орнунга акшаны төлеп бээр. Бир эвес хай-халап болу бээр болза, кижиниң алган өнчү-хөрөңгизин ооң чоок

кижилеринге арттырып каар, төрелдери ону улаштыр төлээш, кедизинде шуут ап алыр. Бир эвес улуг бажың алгаш, ооң өртөөн төлеп шыдавайн баар болза, хереглекчилер ниитилели аңаа оон чик өртектеги бажыңны бээр, мындыг таварылгада ооң мурнунда төлеп турган акшазын чаа алган өнчүнүң төлевиринче шилчидер.

Камгалал системазының эки талалары ол-дур ийин – доозазын бажыңдан будунга чедир көрүп каан, кайы-даа талаларга бүгү чүве билдингир. Ол дээрде сайзыраңгай күрүнелерде шагда-ла шыгаттыг, бажың-латтыг дуржулга-дыр. Россияда хөй-ниитичи үндезинге даянып бот-башкарты-нылгалыг подрядчиктер болгаш хереглекчилер ниитилелдери чоокта чаа хөгжүп эгелээш, а бисте ол системаның эгези келгени бо-дур ийин.

– Дагдынып алган чылдың төнерин манавайн, эртежиң төлеп болурун ниитилел чөпшээрер турар бе? Бир эвес ийе болза, хууларны канчаар санаар апаар?

– Ол системаны чээли берип турар компанияларның колдуу кезинде ажылгап турар-ла болгай. Бис база ону чөпшээрер турар бис. Хууларны чүгле арткан төлевирни төлөөн хүнге чедир санаар. Ынчаарга чээли алган кижиниң бодунга-даа, ниитилелдин ажылында-даа чик болур. Ындыг ак сеткилдиг кежигүннер хөй болган тудум, чаа бажыңнар алыр кижилерниң саны база көвүдээр.

– Бир эвес чээли алган кижилер акшазын үе-шаанда төлевейн, харын-даа мырыңай шуут төлевейн барза канчаарыл ынчаш?

– Бис бо ажылды кижилерниң шын-чызынга идегээш кылган-дыр бис ийин ала.

АЖЫК ЧУГАА

Чүге дээрде чээли ап турар кижилер керээ чарып тура, акшаны төлеп шыдаар деп аазап, магадылап турар ышкажылгай. Бир эвес ол кезек када төлеп шыдава хире апаар болза, ниитилел аңаа дузаны чедирер. А сагышты-биле өжегерээр төлевирлер кылырындан ойталап, дезип туруп бээр кижилер тыптып кээр болза, оларны хойлу езугаар кезедир бис. Ындыглар кайнаар-даа дезип шыдава-тыр ийин – амгы демократия үезинде кижилер бөрүзүнүн, ооң ажыл-чорудулгазының, орулгаларының дугайында информация бар-ла болгай. Ооң кадында чээли бээр бетинде хамаатыларның дугайында медээлерни чогуур органдардан алгаш, ол бүгүнү ниитилелдин иштиги бааза-

зынча база кирип турар.

Ынчангаш, кол-ла үндезинвис камгалал системазы дээрзин катаптап каайн. Даштыкы чурттарда шупту чүвени камгалалдып турар-ла болгай. Ол дуржулганы бистиң чуртувуста база шингээдип алган, хойлуда доктааткан, ооң боттандырылганы чаа эгелеп турары бо. Кижилер ооң ажык-дүжүүн билип, ак сеткилдиг-биле кады ажылдажылганы чорудуп эгелээр болза, ынчан сайзыралывыс дыка шапкынчыр деп бөрүзээр мен. Ынчан хоозураашкынар-даа оранчок эвээжээр, чүге дээрде шупту чүве, компанияның оран-савазындан эгелээш, ооң саң-хөө талазы-биле айыылдыг хире операцияларынга чедир, дегерези камгалаттыг апаар. Бис бо талазы-биле базымнарны база чоокку үеде кылып эгелээр бис. Херек ужурлуг шупту айтырылганы Шетинкин-Кравченко кудумчузунда 57 дугаарлыг бажыңда 3-кү офистен азы 1-19-57, 1-04-97 деп телефоннардан билип ап болур.

– Дыка-ла солун болгаш ажыктыг та-йылбырны кылып бердиңер, Кызыл-оол Чимит-Доржуевич. Мындыг хевирлиг чугааларны ажыл-чорудулгаңарга чаа чүүлдер-биле чергелештир удаа-дараа чорудуп турар боор бис дээрзинге идегээр кижилер мен. Бүгү-ле эгелээш-киниңерге ак орукту, чеднишкиннерни күздөм.

– Четтирдим. Бодум хуумда силерге болгаш «Шын» солунунң номчукчуларыңга база аас-кежики, каң дег кадыкшылды күздөр-дир мен.

Интервьюну Салим МОНГУШ алган.

«Үстүү-Хүрээни» долгандыр

Чугула айтырыгның ужурун билбейн барган

Экии, хүндүлүг редакция!

Күрүнө Думазының депутаты Чылгычы Ондарның «Үстүү-Хүрээ кымга херегил?» деп эгелиг материалын «Шын» солундан улуг күзел болгаш хандышкын-биле номчудум. Аңаа хамаарыштыр өске номчукчуларның санал-бодалдарын база Интернетте «Тыва-Онлайн» медээлеринден-даа көрдүм. Ында Чимиза Даргын-оолдун чүүлүңе хамаарыштыр бодумнун бодалдарымын чугаалаар ужурга таварыштым.

Мен бодаарымга, бодунун журналисти чачылынга бердинген Чимиза Даргын-оол ээлчеглиг буруулуг кижилеринче хандыкшааш, КД-ниң депутаты Ч.Ч.Д. Ондарның чүүлү солунга чогуур үезинде үнүп келгенин чүгле көрбээн эвес, харын ооң ужур-утказын билбейн барган хире-дир. Чылгычы Ондарның ол чүүлү ылап-ла чогуур үезинде үнген. Ч.Ондар мурнунда республиканың культура сайыды тургаш, Үстүү-Хүрээ дуганын катап тургузар ажылды «Россияның культуразы» федералдыг программага кирген турган, ол ажылды республика эрге-байдалдыг болдурга, акшаландырырын саналдап кириген кижилер болгай, а ол үеде бистиң чуртувус экономикамыз аар кризис уржуунга таварышкан турду. Ч.Ондар КД-ниң үшкү чыбыжының депутаты апаргаш, тодаргай чүүлдерни массалыг информация чепсектеринге парладып-даа турду. Ол дугайын билбейн чыткаш, журналист Чимиза Даргын-оол ындыг

янзылыг айтырыглар көдүргөн херээ-даа чок боор.

Ийет, Чадаананың Үстүү-Хүрээни чаартып тургузарын тыва улус, ТР-ниң Чазаа бо үеде шиитпирлээр эргежок чугула болбайн аан. «Россия Федерациязынга тус чер бот-башкартыларын организаастаарының ниити принциптериниң дугайында» № 131 Федералдыг хойлуңу 2006 чылда боттандырып эгелээринге холбаштыр РФ-тиң субъектилеринде тургустунган чугула айтырыгларны чогуу-на харын чер-черде эрге-чагыргалар шиитпирлээр апаар.

Бистиң республикада буддизмниң амгы үедеги хөгжүлдези Үстүү-Хүрээни чаартып тургузарының айтырыгларын чаа езу-биле көрүп, шиитпирлээр арганы болдуруп турар-даа. Сөөлгү чылдарда республиканың саң-хөө хөрөңгизин-биле Чадаанада, Кызылда Будда дуганын, «Цэчэнлиг» дуганы, «Бойду-Сады» сувурганы туткан, а бо чылдың июль айда Будданың дуганнар комплекзи-

нин таваанга баштайгы дашты салган болгай. Бөгүнү байдал ындыг. Федералдыг № 131 Хойлуңу езу-гаар Үстүү-Хүрээни чаартып, тургузарын чер-черде өнчү хевирлерин болгаш саң-хөө хандырылганын чаа езу-биле көрүп, чаартыр ажылдарның төлевилелин эде көрүп тургаш, шиитпирлээр апаар.

Ынчангаш КД-ниң депутаты Чылгычы Ондарның хүрээниң чаа төлевилелиниң, чаартылга ажылдарын 2007 чылда доозар дугайында саналдары Үстүү-Хүрээни чаартып, катап тургузарыңга улуг идиғни бээр. Депутат Чылгычы Ондар бистиң сагыш-сеткил байлавысты катап тургузарынче сагыш салып, төөгүлүг анализке үндезилээн саналды кириген. Депутат Чылгычы Ондарның тыва улуска, ТР-ниң Чазаанга кириген саналын ынчангаш деткип турар мен.

Хүндүлүг Чимиза Даргын-оол, Күрдума депутаты Ч.Ондарның чүүлүңе көдүргөн айтырыгның ужур-утказын билбейн чыткаш, чаңгыс И.Дулушту И.Крыловтун баснызында ышкаш мактаарга эпчок хире. Депутат Чылгычы Ондар хөгжүмчүлүгүн, И.Дулуштуң хууда арын-нүүрүн айтып-аан, а «Үстүү-Хүрээ» фестивалының шынарлыгын дугайында айтырыгларны тургускан. Чадаанага «Үстүү-Хүрээ» фестивалыңа чаңгыс удаа эвес баргаш, боданып көөрге, башка хөй-ле чүүлдер кирер: бир

эвес фестивалды Чадаананың Үстүү-Хүрээни катап тургузар сорулга-биле эрттирип турар чүве болза, дуганын катап тургузарыңга бичи-даа бол, акша-хөрөңги чүге кирбейн турарыл? Мурнудала турганы ышкаш, эрткен чылын ачы-буян чедирер сорулга-биле Индиядан Шивалха Ринпоче баштаан лама-хуурактар-даа аалдап келдилер. Олар чоруткан соонда, кезек үе эрткенде, Калмыкияда болгаш Бурятияда Гоманг хүрээлеринде Тывадан өөренип барган хуурактар чурттаар ниити чуртталга бажыңнарын тудуп эгелээниң «Тувинская правда» солунга дыңнаттылар. Журналистер массалыг информация чепсектеринге фестивальды канчаар эртип турарын чаңгыс талаалай: кымнар киришкенин, кандыг шаңалдар алганын чырыдып турар, бо-ла-дыр. Хөгжүм шүгүмчүлүкчилери фестивалды чаңгыс-даа катап биживээр, «Үстүү-Хүрээ» фестивалы бистиң республиканың сагыш-сеткил сайзыралыңа үлүүн кирип турар бе? Дыңналбас-даа, көзүлбас-даа чүве-ле-дир. «Хөгжүмчүлөр ниити көргүзүлгелерге, беседаларга, белеткелдерге кирип турарыңга өөрүп турарлар» деп, Чимиза Даргын-оолдун бижээни шын харын. А шажыңга чүдүүр кижилер «Үстүү-Хүрээ» фестивалындан өөрүшкү-маңнай четтирип турар бе, ынчаш? Анаа-ла хөг-

лээшкин эртип турар хире ийин. Москва чергелиг журналист Чимиза Даргын-оол фестивалдың шынарының талазы-биле чугаалажып турар айтырыгны эскербейн барган. «bt ээрип турда-даа, чүк сөөрткенер бурунгаарлап олурган» деп, Чөөн чүк улустарының мерген чугаазы башка кирер-дир.

Түннелинде демдеглээрим болза, КД-ниң депутаты Чылгычы Ондарның чүүлүн орус дылче очулдуруп турар үеде (очулдурукчу Саяна Монгуш) чүүлдүң езулуг ужур-утказы өскерли бергенин демдеглексеп тур мен. Депутаттың бижээн чүүлүңүң сагыш-сеткил сайзыралыңа хамаарышкан талазы болза, «Үстүү-Хүрээ» шаанда ажылдап чорзаан эртебурунгу кеский-биле сагыш-сеткил харылзаазы турган, ынчангаш чедимче чок байдал тургустуна берген деп бодай-дыр мен. Амгы үеде Саха (Якутия) Республикада якут дылдан очулдуруп профессионал очулдурукчулар кафедралыг ажылдап турар. Бистиң массалыг информация чепсектеринвис тывазындан орунунче очулдурукчуларлыг болур үе келбээн чүве ирги бе?

Эң чаагай күзээшкиннер-биле

Лопсан АЯС.
(Материалды «Тыва-Онлайн» алган).

Хөй-ле өзүмнерни олурткан Чылдар болгаш кижилер

Бистиң мурнувуста 82 харлыг кырган олурган. Ону даштындан көөрге, чаа-ла 70 харлыг хире. Карактары эрес, шилгедек дуртсыны ам-даа шимченгир. Ол арга-арыг ажил-агынын бүгү назынын бараалгаткан Григорий Шожунович Нордуп-тур.

Россияның Арга-арыг ажил-дакчыларының хүнүн таварыштыр материал үндүрер дээш, ооң Кызыл кожуунуң Каа-Хем суурда уруунуң бажынынга сураглап чеде бердивис. Богда, кырганы-выс ында чок, уруунуң уруунуң уруун алчып бээр дээш, Кызыл кирген болду. Ол хире улуг назылыг хирезинде ам-даа «нянялавышан», кончуг-даа эрес кыргандыр дишкеш, хоорайже сүрүп кирдивис. Кырганың барган бажынын тып алгаш, ооң-биле чугаалажып ораарывыс бо.

Чүве чугаалап орда, ам-даа ажилдап чоруур аныяк кижиле дөмей. Кажан шагда болгулаан таварылгаларны дүүн чаа дег сактып орад. «Үе-черге кижилерим эвээжээн, чугаалажыр кижиле даа тып-пастан, мындыг ашак-тыр мен. Улустуң кырган кижилер деп турар кижилерин көөрге, 65-70 харлыг аныяк кижилер боор-дур» — деп, ол баштаканды. 80 ажыг харлыг ооң чаңгыс кожуун чурттуларга 4 кижиле ам-даа барын Григорий Шожунович чугаалап орду.

Ол боду 1925 чылдың сентябрь 15-те Эрзин кожуунуң Нарынга төрүттүнген. Кызылдың № 2 школага 4 класс дооскан. 18 харлыындан эгелеп Красноярскиге тудугга ажилдап турган. Аңаа беш чыл

иштинде тудуг ажилынга мергежи алгаш, төрөөн Эрзининге катап ээл келген. Аңаа тудуг-суур кылыр ажилчындар херегин ол билген. Ынчан Эрзин кожуунга суурлар кидин-не туттунуп эгелзэн турган. Эрзин суурга школа тудар нарын ажилды Красноярск хоорайга тудуг мергежилдин чедип апкан Григорий Шожунович удуртуп турган. Ынчан школа тудуунга суму бүрүзүндөн бригадаларны чоруткан турган. Школа тудуун доозупкаш, Нарын суурга участок эмнелгезинин бажынын тудушкан. Шак ынчаар 1953 чылга чедир дыка-ла хөй бажынарны тудушкан. Ол чылын Таңды кожуунуң арга-арыг ажил-агынын кол лесничий Иван Федорович Тарбецкий Г.Ш. Нордупка ужуражы бергеш: «Сен орустат-даа, тывалап-даа, моолдап-даа чугаалап шыдаар-дыр сен. Таңдының ыяш ажил-агы чериин Эрзин, Тес-Хем участогун харыылаар лесниги болуп ажилдап көр. Кыдыг-кызыгаар районнар-дыр, аңаа сен ышкы кижиле ажилдап шыдаар» — деп дилзэн. Ынчан Таңдының ыяш ажил-агы чериин харыылаар девискээри дыка улуг турган.

Григорий Шожунович ол саналды хүлээп алгаш, лесник бооп ажилдап эгелзэн. Ооң кол хүлээлгези — Таңды ыяш ажил-агынын Эрзин, Тес-Хем участогунда арга-арыг фондузун төтөглекчилерден, өрттен камгалаары турган. Ынчангаш ийи кожуунуң девискээрин лесник бооп ажилдап чораан чылдарында та чеже эргезэн. Суурга турган үезинде чон

ортузунга арга-арыг камгалалының дугайында профилактика ажылы чорудар, хурал-суглааларга сөс алыр, школа болгаш өске-даа албан черлеринге, бүдүрүлгелерге лекция, беседа чорудар турган.

Ол үеде арга-арыг камгалалынга чоннуң сонургалы улуг турганын Григорий Шожунович магадап сактып олурду. Арга-арыг камгалалынга хамаарышкан ажилдардан бичии-ле оспаксыраан кижини ол үеги райком даргалары, аныяктарның комсомол органның чаа-ла сыскырап турган. Арга-арыг — чоннуң байлаа деп билишкени улуг-даа, бичии-даа кижилерниң бажынга сиңип калган турган. Ылаңгыя арга-арыг аштаарынга, ыяжын кезип капкан черлерге өзүмнер олуртуруга комсомолчулар дыка идепкейлиг киржип турган. Өзүмнерни Сарыг-Септе азы Чадаанада питомниктерден

эккеп турган. Чамдыкта лесниктер боттары чочагай чыып, үрезиннер арыглап алгаш, оларны-даа тарып турганнар.

Ынчан ыяш кезер черлер Мөрен сумузуң Чөөн-Адырга, Бай-Даг сумузуңуң Тарлашкыга турган. Лесник кижиниң херээ ыяжын кезип каапкан черлерге өзүмнер олуртуру турган болгаш, Григорий Шожунович комсомолчулар эвилелдеп алгаш, ол черлерге дыка хөй өзүмнерни тараан. Ол үеде өрттер ук кожуунарга болбайн турган. Ооң чылдагааны — бичии-ле хып эгелзэн өрттү хөрлээлетпейн, ол-ла дораан улус эвилелдеп алгаш, өжүрүп кааптар турган. Өрттенип болур черлерге лесник доктаамал кичээнгеин кошкатпайн турган. Ол үеде лесник кижиниң шалыңы 24 рубль, лесничийниң 38 рубль турган. Ынчан акша үнези улуг турган. Арга-арыг аштаарынга база өрт өжүреринге киришкен кижилерге база акша төлөп бээр турган.

1957 чылда Тес-Хемге арга-арыг ажил-агыны тургустунуп, Таңды арга-арыг ажил-агындан аңгылаңы берген. 1959 чылда Эрзинге ооң салбыры ажыттынган. Аңаа кол лесничий бооп, Родион Семенович Атаманов деп кижиле ажилдап келген. Ынчан хөмүр деп чүве оттулбайн турган болгаш одаар чүүл белекээринге лесниктер база идепкейлиг киржип турган. Кургаг ыяштарның кайда барын, кайыын ыяш кезерин айтып бээр кижилер база лесниктер-ле болгай. Оон ыяжын кезип аппарат черлерге өзүмнер олуртуру

албан. Шак ынчаар хоочун 1982 чылга чедир ажилдааш, пенсияже үнген. Үш ажы-төлдү: ийи кыс, бир оолду кижизидип өстүрген. Улуг уруу — эмчи, ортун уруу — саарлыкчы, хеймер оглу — чолаачы.

Алган шаңналдары бажын ажыг. Ийи күш-ажыл дептериниң шаңналдар бижир арыннарын долдур бижидип, демдегледип шаңнаткан. Эки ажылы дээш 1974 чылда ССРЭ-ниң Ыяш ажил-агы яамызының сайыды Медведевтиң бодунуң холундан алдын шакты алган. Хүндүлел бижиктер мырынай эндерик.

Бодунуң уругларын ол азырап өстүргеш, уругларының уругларын азырап өстүрүшкеш, ам мырынай 82 хар чеде бергеш, уругларының уругларының уругларын өстүрүп эгелзэн буяныг кырган узун назы назылазын! Ол ужуражылганы соонда, бир неделя эрте бергенде, ажилдаары-биле даң бажында Каа-Хем суурдан Кызыл хоорайже чоруп ор мен. Кижиле мендилеп турар, көрнүп кээримге, биеэги кырганын Григорий Шожунович. Кончуг-даа угааныг, чаңгыс көргөн кижизин ултас кижиле болду. Ам база-ла уруунуң уруунуң уруун ап бээр дээш оларның бажыныч бар чыдар кырган болду. Хоочун лесник сентябрь 18-те Россияның Арга-арыг ажил-дакчыларының хүнүн таварыштыр республиканың арга-арыг ажил-дакчыларынга изиг байыр чедирип турар.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТА: хоочун лесник Г.Ш. Нордуп.

БАШКЫНЫҢ ДУРЖУЛГАЗЫНЫҢ ЧЫЫНДЫЗЫ

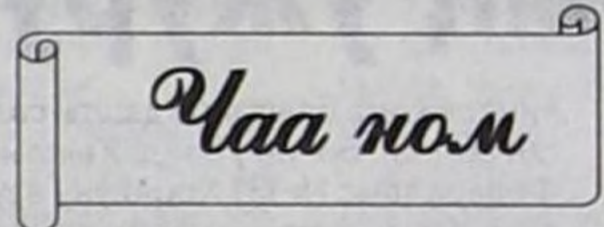
арга-методтарын дилеп тывар чогадыкчы бодалдарлыг, бурунгаар көрүштүг Арья Араптановна боду болгаш өске авторларны кижилгези-биле он бир өөредилге номнарын болгаш башкыларга методиктиг дузаламчы сүмелерни бижээн. Ол дээрге хөй чылдарда ажилдаан башкының арга-дуржулганын, шинчилелдерин, шенелделерин дугайында эртем ажылы деп дидими-биле чугаалап болур. Ооң иштинде «Диктантылар чыындызы» (1-4 класстарга), «Эдертиглер чыындызы» (2-4 класстарга), «Бодун номчу», «Үжүглел» болгаш өске-даа номнары 3-4 удаа катап парлап үндүрген. Моон алгаш көөрге, школаларга, башкыларга эргежок чугула херектиг номнары, методиктиг дузаламчыларны бижээни ол-дур.

ССРЭ-ниң Улустуң башкызының «Чурумга кижизидери» деп чаа номун Тыва Республиканың Өөредилге яамызы база национал школа хөгжүдөр төп үндүрген. Хөй чылдарда биргилассыларны өөредип, кижизидип ажилдаан башкы бодунуң арга-дуржулганын бо номда бижип турар.

Кижиниң салым-чолу баштайгы башкызындан эң кол хамааржыр. Бис эге класска уругну, оолду канчаар өөредип каар-дыр бис, ооң оон ыңай өөредилгези хамааржыр. Культурлуг аажы-чаңның эгезин база бис, эге класс башкылары, хевирлээр ужурулг бис. Ынчангаш эге класс башкызы кижиле ажилыга эң-не харысалгалык болур. Бодунга болгаш өөренкичлеринге, оларның аданелеринге негелделиг болур чорук бирги черге турар ужурулг деп, номнуң автору Арья Араптановна эге сөзүндө бижээн. Дуржулгалыг башкы бо салдынган сорулгаларны амыдыралга ботандыраар дээш кандыг арга-дуржулганы ажыглап, ажилдап келген бижип турар.

Бирги класска бир дугаар кижиле

чээлди канчаар эгелзэрин, бирги хүнде, баштайгы неделяда чүнү кылырын башкы номунда кончуг тодаргай, билдингири-биле тайылбырлап турары — арга-дуржулганы эвээш аныяк башкыларга кончуг ажыктыг. Тыва дылдын, математиканың болгаш өске-даа эртемнерниң кичээлдерин эрттирип тура, өөреникчилерни төлөптүг аажы-чаңга, кичээнгеилги, дыңнангыр болурунга, бот-тус-

кайлаң ажилдап билиринге, бот-боттарын деткип, дузалажырынга, күш-ажылга, шынчы, ак сеткилди чорукка, корум-чурумга кижизидеринче доктаамал кичээнгеини салып турар. Бирги неделядан эгелзеш, өөредилге биле кижизидилгени кады, сырый харылзаалыг, доктаамал чорудары башкының арга-дуржулганында кол черни ээлзэн, ынчангаш ол эки түңнелдерни берип келген. Мооң дугайында номнуң «Эң баштайгы кичээл», «Бирги хүн төнгөн», «Бир дугаар ном», «Кыдырааш», «Чурумга кижизидери», «Ыржымның минутазы» болгаш өске-даа эгелеринде бижээн. Кичээл үезинде өөреникчилер турупканда, «Ыржым минутазы» башкының ажыглап турганы өөредилги болгаш ажыктыг болуп турар. Бо дээрге класска дааш-шимзэн чок олурарынга өөреникчилерни кижизидериниң бир кол аргазы, ол нерв системанын дыштандыраар, оожум болурунга уругларны чаңчытыраар, ыракта шимзэнни сактып алгаш, ону тодардырынга өөредип, кичээнгеилги болурунга кижизидерин башкы бижээт.

Биргилассыларны баштайгы

хүннерден эгелзеш, школаның эт-хөреңгизин камнаарынга, эвилел-ээлдек аажы-чаңга, арыг-шеверге, күш-ажылга кижизидеринче, хүн чурумунга өөредеринче Арья Араптановна ажилдап келген чылдарының дургузунда доктаамал сагышты салып келген. Бо талазы-биле номда тайылбырлаан. Ылаңгыя биргилассыларны эвилел аажы-чаңга, арыг-шеверге кижизидериниң, чаңчытыраарының эргежок чугула чүүлдерин шуптузун санап тургаш бижээн, четпестерни эдериниң аргаларын база айткан.

Дуржулгалыг башкы класстың өөреникчилери бот-боттарының аажы-чаңын эки билип, таныжып алырынга походтар, коллективтиг селгүүстээшкн, ажыл кол черни ээлзэрин «Коллективти тургузары» деп эгеде айткыш, бо талазы-биле дуржулганын чедингир бижээн. Ол ышкыш номда «Кичээлдин эгези, чорудуу», «Уругларның өөредилгези сонургалын чедип алыры», «Ада-иелер-биле ажыл», «Башкы кижиле кандыг болур ужурулгул?» деп эгелерде маңаа хамаарышкан бодунуң дуржулганын бижээн, ажыктыг сүмелерин берген.

Арья Араптановнаның хөй чылдарда чоруткан шинчилел, шенелде ажилдарын чорудуп тургаш, өөренип, билип алгаш, ажылынга ажыглап келген байлак дуржулгалыг педагогиканың болгаш психологияның теориязынга үндээлеттинген, өөреникчилерниң назы-харынга, өзүлдезинге, хуузунда онзагай байдалдарында, билиниң денелинге таарышкан болуп турар. Ынчангаш башкы чедикчилерин ажилдап, билин шыырак, культурлуг аажы-чаңныг, үлегерлиг сагылга-чурумнуң хөй санныг өөреникчилерни эге школаны доостурган.

Байлак дуржулгалыг башкы-

ның үндүргөн сөөлгү ному башкыларга, башкы болур студентилерге, сургуулдарга, ада-иелерге кончуг ажыктыг болуп турар. Ынчангаш республиканың школаларының дыка хөй башкылары башкының ажыктыг арга-дуржулганын боттарының ажил-чорудулганында чогадыкчы езу-биле ажыглап эгелей бергеннер. Кызыл кожуунуң Көк-Тей эге школазының башкылары бо өөредилге чылы эгелээр мурунда өөредилге эргелекчизи Руслан Ховалыгының удуртулганы-биле А.А. Алдын-оолдуң «Чурумга кижизидери» деп номун сайгарып, аңаа үнелелди берген. Орта чүве чугаалаан эге класс башкылары Светлана Дүпчүр, Чеченмаа Ооржак, Лариса Дармажап, Людмила Тюлош бүгү күш-ажылчы ажил-чорудулганын, билин, күжүн, арга-дуржулганын келир үениң салгакчыларын өөредип-кижизидеринге тураскааткан ССРЭ-ниң Улустуң башкы Арья Араптановнаның байлак арга-дуржулганын бижээн ному эге класс башкыларының хүн бүрү ажил-чорудулганынга дузалаар кончуг ажыктыг ажил деп үнелелди берген. Эге бүрүзүндө-ле школачыны канчаар өөредириниң, кижизидериниң аргалары, сүмелерин берген, оларны чөптүг ажыглаары өөредилге-кижизидилге ажылын кижизидеринге улуг салдарны чедирерин айтканнар. Ынчангаш башкының дуржулганын ам-даа ханы өөренип тургаш, ажил-чорудулганынга ажыглаары ажыктыг деп санааннар.

Оон аңгыда номда сурагылыг башкының допчу намдарындан үзүндү, үндүргөн номнарынга үнелелдерни, Арья Араптановнага өөреникчилериниң, ада-иелериниң өөрүп четтиргениниң чылыг сөстөрүн, фото-чуруктарың парлаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

"ШЫННЫН" ПОЧТАЗЫНДАН

Угун салгаар деп тыва улустун бо-ла чугаалажы бээри анаа-ла тыптып келбээн. Эскерип, билип чоруурга, өг-бүленин бот-боттарына хамаарылгазы, ажил-ижинге сонургалы ажи-төлүнгө улуг салдарлыг болуру шын чорду. Ооң бир чижээне Бакаан Боратовна биле Доржу Кодур-оолович Ооржактарның өг-бүлезин кирип болур.

Өг-бүленин башкарыкчы ээзи Бакаан Боратовна — хоочун садыг ажилдакчызы. Дооскан эртеминиң аайы-биле Чөөн-Хемчик, Чаа-Хөл кожууннарда поварлап, садыгжылап, склад эргелекчилеп ажилдап келген. Хереглекчилер ниитилелинге кириген кызымаккай күш-ажылы дээш хөй санныг хүндүлел бижиктерниң эдилекчизи. "Күш-ажылдың хоочуну" деп хүндүлүг атты бадыткаан шынзылгазын сөөлгү ажилдап чораан чери Чаа-Хөл кожуундан алган. Ооң амыдыралына ажыг-шүжүг таварышса-даа, быжыг туттунуп, холу салдынмаан. Бакаан Боратовнаның чуртталгага ынаа, бергелерге ундаравазы, оюн-баштак хөглүү — ооң амыдыралын солун болдуруп чоруур. Бажың-балгадынга барган чон, ооң кылган чемин чаагайзынып чиир.

Сагынгыр-тывынгыр болгаш хензиг-ле чүүлден амданныг чемин каш янзы кылдыр кыла кааптары кайгамчык. Бажыңына келген аалчылары-биле хөөрежи олурган ышкаш боор, ол хирезинде стол кырынга аш-чемин дыка дүрген делгел салыптары магальгы. Ооң сагыш-сеткили ажык, ак сеткилдиг, чораан-на боду ол. Кижилерге хамаарылгазы чаңгыс аай, кожа-хелбээлеринден, чаңгыс чер-чурттууларындан, дөргүл-

төрелдеринден Бакаан Боратовнаның ажык-дузазын көрбээн, чагыг-сүмезин дыңнавааннар чок деп болур. "Будуктуг ышка куш чыгыр, буянныг өггө чон чыгыр" деп үлегер домакты бо өг-бүлеге хамаарыштырып болур. Кижилер бүрүзү төөгүлүг, төрөл чоннуг болгай. Бакаан Боратовнаның төөгүзүн алгаш көөрге солун. Ооң езулуг төрээн адазы Монгуш Кенден-Сүрүң Күүшевич, ат-сурагыл Самбажыктын оглунун огу — Күүш. Алдан-маадырлар уктуг.

Боратовнаның кадды төрээнери шупту алды кижилер. Эң улуг угбазы — Маака Кенден-Сүрүңовна садыг шугумунга хөй чылдарда эки ажилдап чораан. Ийи дугаар уруу — Бакаан болган. Үшкү кызы — Чечек

Кенден-Сүрүңовна дээди эртеминиг, амгы үеде Чазак Аппарадында ажилдап чоруур. Артканары оолдар: Александр, Сергей, Кырган-оол Сүт-Хөлде, Чаа-Хөлде тус-тузунда өг-бүлелиг, ажи-төлдүг, ажил-агыйлыг эки амыдырап-чурттап чоруурлар.

Бакаан Боратовна Ооржактын амыдыралында онзагай чүүл бар. Чүү чүвөл дээрге, төрөл даай-авазынга, иезиниң улунга бичии Бакаанны азырандыга берипкени. Азырап алган улугу эки улус болган. Оларның ук төөгүзүндө хоомай кижилер чок, топтуг-томаанныг күжүгеттер. Кады азыраан акызы боор Мастаа Боратовичниң оолдары Олчат-оол, Эдер-оол, Биче-оол, Сергей, Петр, уруглары Александра, Чечек шуптузу кижизиг болганнар. Ооң дараазында кады азырааннар Сендажы, Ыстып суглар. Оларның ал-боттары, ажи-төлү Тываның янзы-бүрү булуңнарында улус ажил-агыйында багай эвес, эки

ажылдап, амыдырап-чурттап чоруурлар. Бакаан он бир харлыынга чедир күжүгеттерге чораан, азыраан иези чок болурга, дедир улунуң чанып келген.

Бакаан Боратовна өскөн-төрээн болгаш школа дооскан чери Хорум-Дага салым-чолун тыпкан. Шеригден халажып келген аныяк оол Доржу Ооржак-биле өг-бүлө тутканнар.

Аныяк өг-бүлеге чаш кижилер төрүттүнер деп турда, Бакаанны Чадаана эмнелгезинге чыттырып

база бир билдингир кижилерниң бирээзи апарганы таварылга эвес.

Доржу Кодур-ооловичниң алыс чурту — Алдан-Маадыр. Амыдыралының аайы-биле Хорум-Даг, Чыраа-Бажы, Шеми, Чаа-Хөл суурларга садыгжылап, склад эргелекчилеп, барган-на черинге эки ажилдап чораан.

Д.К. Ооржак чоннуң чугула хереглел барааннарын үезинде, негелде аайы-биле тып, садып алыкчыларның чагыын езугаар ажилдап билер турган. Ооң

оларның уруглары шупту дээди эртем-билиг болганнар. Улуг уруу — Анчимаа Доржуевна Аракчаа база-ла ада-иезиниң угун иштеп, Ленинградтын садыг институтун дооскаш, бо хүннерде республиканың база бир эң чараш, онза «Өдүгөн» аалчылар бажыңы комплексти 10 чыл удуртуп-башкарып турар. Ол Москваның күрүне албанының академиязын доозуп, ийи дугаар дээди эртемни чедип алган. Аракчааларның улуг уруу Сылдыс Москваның чер кадастразының академиязын эки дооскаш, бичии Арсени өстүрүп олурар.

Ооржактарның ийи дугаар уруу Светлана — Дээди Хуралдың столовазының эргелекчизи. Ол Хакасияның күрүне университетинде саң-хөө-чээли талазы-биле ийи дугаар эртемни чедип ап, бот-өөредилге-биле өөренип турар. Ажи-төлүндө Эртине ТКУ-да, уруу Алдынай Кызылдың коммерция техникумунда өөренип турарлар. Бичии уруу Аямаа — Кызылдың № 5 школа-гимназиясында ийи классчы.

Үш дугаар кызы Миранда — Омскиниң ветеринария институтун дооскан. Ооң оглу Марат — 9-ку классчы.

Оглу Ян — Москваның технология институтун база Хакасияның күрүне университетин дооскаш, республиканың нефтепродуктулар инспекциясында ажилдап чоруур.

Уруг-дарыы эртем-билиг, көскү ажилдап чоруурга ие кижилер улуг чоргалар. Амыдыралчы, хөглүг-баштак Бакаан Боратовнага ам-даа ажи-төлүн, чонун өөртүп чоруур күзээр-дир мен.

Галина МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

Амыдыралчы, хөглүг-баштак

каан. Ие кижиниң ээди аарып турда, эмнелге албан черлерин, уруглар садын хынаар комиссия келген. Ук комиссияны Анчимаа Хертке Амирбитовна баштап келген. Оларның аразында партия райкомунуң бирги секретары К.Дилгижек дээш, өске-даа харысалгалыг ажилдакчылар бар болган.

Анчимаа дарга аныяк иениң бажын суйбааш: "Черле ындыг чоор, уруум, кортпа. Чараштыр божуп алыр сен. Бир эвес кыс болза, Анчимаа деп азы оол болза, Дилгижек деп адап алыр сен, уруум" дээш сагыш човап, ие кижиниң сеткилин өөртүп, сүмө каткан.

Ол дээрге 1960 чылдың май 7-ниң хүнү болган. Артында Радио хүнү. Ол хүн чырык черге чаш кижилер төрүттүнген. Кыс уруг боорга, улуг дарганың сүмезин эдерип, Анчимаа деп адап алганнар. Мындыг солун таварылга аныяк өг-бүлеге база таварышкан. Сөөлүндө барып, Анчимаа Доржуевна

ажылдап чораан үелеринде бараан тывылбас, ховар турганын совет үениң кижилери кончуг эки билер. Кандыг-бир ховар эт садып алыр дээн болза, ол кижилер коржаа кежигүнүңе албан кирер ужурулуг.

Садыг ажилдакчызы дээрге чонга база бир көскү кижилерниң бирээзи. Ол чүгө бараан садыкчызы эвес, а кижилер-биле эпиг-чөптүг чугаалажып билер, садып алыкчыларның күзел-сагыжына кирер барааннары тывар ужурулуг кижилерниң бирээзи. Азы чагыг езугаар херек бараанны сүмелеп бээр. Чогум-на ындыг аажы Доржу Кодур-ооловичиде бар болгаш чонунга хүндүлүг чорааны ол.

Бакаан, Доржу Ооржактар бажы-төлдүң ынак ада-иези, 9 уйнуктарның база эргим кырган-авазы, кырган-ачазы. Олар ажи-төлүнүң кижизидилгезинче, өөредилгезинче улуг кичээнге ийи салып чораанының түннелинде,

"Чедер" чедер-даа-дыр, четпес-даа-дыр...

Бо чайын июнь 14-тен эгелеп барык бир ай "Чедер" курортка кадым эмнедип, дыштандым. Күрүнеңиң социал камгалал чери дамчыштыр халас путевка алгаш, амыраанымны чажырбас мен. Чүү деп, чүү дээр боор, путевка-даа, баарының, кээриниң орууда халас болду. Инвалид дээш чиигелделиг хамаатыларга социал пакет деп чүвениң ажи-төлүн ийин. Дыштанып, эмнедип келгеннерге курорттун талазындан аш-чем хандырылганы, янзы-бүрү эмнээшкннер багай эвес чорду. Сүүзүнүң янзы-бүрү кат-чимисти-даа берип, чаа хайындырган изиг сүтү-даа ижиртип, чаа быжырган булочкалар-биле-даа чемгерип турдулар. Ол дээш курорт столовазының поварларынга четтиргенивисти илеретпес аргажок. Оларның ат-сывын айтырып, билип албааным багай болду.

Янзы-бүрү эмнээшкннер база эки-дир. Чижээлээрге, "Шарко" деп массажа ажилдап турар эмчи сестразы Долаана Чамыяңны, изиг малгаш-биле чинээр сестра Зоя Көгелди, улуг эмчилер Олег Мартан-оолду, Клара Танованы дыштаныкчылар мактаар чораан. Экини эки дээр. Ынчалза-даа чамдык аар-саар четпестерни ыптавайн баарга кайыын боор.

Четпестерни моон сонгаар катаптавазын дээш чугаалаар ыйнаан. Ол кандыг четпестерил?

"Мөңгүлек" чанындан чоруур курорт автобузу дыштаныкчыларны олуртуп ап турары чурум чок. Ынчан шупту инвалидтер болдувус. Караа көрбес-даа, инвалид чаш уруг туткан-даа, ушпа кырган-даа, хып дээн аныяктар-даа бар боор чораан. Курорттун бичии автобузу хенертен чедип кээрге, чүгээр кашпагайлары, күштүглери мурнай кире бээр, а шала багайлары сыңмайнар баргаш, чорумал машиналарга улуг өртег-биле чоруур ужурга таварып турдувус. Дыштаныр хуусаа дооступ, чанар үеде база ындыг.

Курорттун корпустарының бо чайгы септелгези база кошкак болганы илден. Чайгы корпустарның даштындан көөрге безин өңчүзүнү хевир чок. Верандалары, эжиктер эргиннери будуттунмаан. Та кажан будаан будуу чүве, онгаш, дүжүп калган.

Курорт девискээриниң иштинде улус ыңай-бээр кылаштыр черлеринде, клумбаларда чүнү-даа тарываан. Чаагайжыдылга ажилы шуут чорувааны илден. Улус кылаштаар оруктарда кылган манзалары ирээш, хоорлуп калгылаан. Хөлге баргаш уштунар

черниң манзалары турлугулап калган, бутка айыылдыг-даа.

Чем ажи-төлү-даа болза, чанында хөй малды тудуп турар хирезинде эъттен кылган чем аймаа ховар. Колдуунда-ла хаптыг кургаг мүннер хайындырар. Тыва кижилер чеже-ле орус "быдаалаар" боор, сөөлүндө-сөөлүндө, ооң чыдындан безин хөөн калып каар чораан.

Хостуг үелерде ойнаар оюннар база ховар. Шыдыраалаар дээрге шыдыраа хөлү куурагаш, ак-каразы ылгалбас, бодаларын бичии оолдар та кажан үрей ойнап каапкан чүве, шупту үрелик. Ачылап (прокат) черинде каш борбак пластмасс тавактардан өске чүү-даа чок. Мындыг четпестер турда, курорт курорт болур бе? Оон ыңай мээң мындыг саналым бар. Чижээлээрге путевкада 18 хонук дээн болза, 9 хонуун эрттиргеш, арткан 9 хонуун өг-бүлезиниң бир кежигүнүңе чөпшээресе кандыгыл? Оларның күзели езугаар аан. Моон мурнунда чылдарда чөпшээрер турган болгай.

"Чедерде" чедер-даа, четпес-даа байдалдар дыштаныкчыларның көрүжү-биле мындыг-ла дыр. 2006 чылда бо четпестер турбас-ла болзун деп күзеп каайн. Каң-оол ХҮРГҮЛ-ООЛ.

Тээли суур.

Бээм ирей Эрес-оол Сарыг-оолович Кууларның чырык омур-хевиринге тураскааттым

Кокай оглу кончуг ыт ол...

Бээм ирей черле аңнаар-меңээринге ынак кижилер. Күс дүжөргө, динчээр дээш черле бажыңга олурбас. Рынок үези деп адаар берге чылдарда безин оран-таңдызының кежи-биле ажи-төлүн азырап чораан ирей. Ол чылдарның бир күзүнүңде аңнап чорааш, өскүс бөрзекке таварышкаш, ону бажыңыңа эккеп, азырап алган кижилер-дир.

Бөрзек оглу өссе-өссе, өгкөдөңчө өске кижилер кирибес, хаван-дагаазының чанынче өске ыттар чагатпас, хопталаар берге амытан болуп-тур. Чоок-кавы орус кожалары безин магадап-ханмас, аал ыды болуп өзүп келген. Өйлеп-өйлеп, тайгандызының бичии аңнарын тудуп алгаш келгеш, эргин кырынга октапкан-даа чыдар үелерлиг...

Хөөкүйнү ээлери мактаарга, оозунуң эреси хайнып, өскээр-даа "аңнай" бээр турган. Баштай бир кудумчу ажи-төлүң улустун 5-6 дагааларын хондур дажыглааш, коданының багда ийи ыдын тоттур чемгерген чери база бар. Бээм, кунчуум эпчоксуна-эпчоксуна, дагааларның ээлериң дилеп чорааш, өртөөн төлөп бергеннер. Ийи дугаарында мырыңай дүн ортузунда элээн улгады берген 2

хаван оолдарың "бурганнаткаш" эккээрге, бээм ирей кортканындан удувайн, халып тура хонган чери база бар... Даң хаяазы-биле ис баштап истээрге-даа, хаван оолдарының кайыын келгени билдинмейн барган. Орукка ханы безин дамдылавааны элдеп болган. Бээм ирей ол-ла девидээн уубиле "кайгал" бөрзек оглун таңдызынга апаргаш, "бурганнаткаш" хая-даа көрүнмейн, ыглап чанып келген кижилер-дир. Ол ыт-бөрүзүн ирем өйлеп-өйлеп, сактып чугаалаар кижилер.

Сеткилимде харадалым хойлап алгаш, Сээң ууңче көрүңмейн чанып келдим. Сагыжымда опаң-чипец оуруңну Саазын дег өрттедип-даа шыдавадым.

Когарады бербес болза, Кокай оглу кончуг ыт ол Кодан малын мээңиң дээр Кончуг баштыг бараскан ол.

Надежда ЧАМЗЫРЫН.
Хову-Аксы суур.

Олардан-на ОВААРНЫҢЦАР!

Автоматтар ам чок, ап каапкан

1997 чылдын февраль 7-де (Шагаа үези) "Хем-Белдири" солунга үнген "Хендирбеге хей херек!" деп материал меңээ ам-даа утунмаан. Эрзин-Тестиң чамдык мөгелериниң база моол кожоларывыстың бир хендирбени сый шанчар дээш, ийи хүн дургузунда хамык аалдарны одуртур канчаар адааннажып турганын хоочун зоотехник, Эрзинге аът спортунуң даргазы турган Сергей Чыргал дыка сонурганчыг кылдыр бижээн.

Хендирбе шанчары, шынап-ла, адаанныг оюн. Адааны хайынгаш: "Адырам, ана!" депкен кижиге акша-көпөөн-даа, аът-малын-даа, алдын-мөңгүн-даа айтып, салыптар. Оон хендирбеге күш четпейн барза, салган өңүзү хендирбени болу бээр. Хендирбе ынчаар-ла аалдар дамчып чоруптар. Ол чыылган өңүнү хендирбени сый шанчыпкан кижиге алыр. Хүнү кирген кижиге күш-даа үндүрбес. "Хейт!" дээрге-ле, хендирбе ийи-үш кезек кылдыр чаштагылай бээр. Бо удаада тиилээн кижиге аңаа чедир чыылган орус рубльдерни, моол тургиртерни, шээр болгаш бода малдарны холга ап, хамык улусту ээттедип, шайлаткаш, сүрерин сүргөш, кармактаарын кармактааш, аалынче чанган болду.

Хендирбе шанчары — эр кижиниң эрезин, авaanгырын болгаш күжүн шенээриниң оюну. Ынчалза-даа маңаа кара күш негеттинмес, кол чүве — алды арга, тулган дуржулга, эп-чөп болгаш хей херек. Хей кирбес болза, хендирбе хей-ле! Бир номнуң автору Сергей Чыргал ол материалды мындыг одурулар (Чоннуу болду бе?) база кириген: Хендирбеге күш-ле дөгөп, Хей-ле черге хейтикеңер.

Хендирбениң хээрер чери Хейлиг чүве болбазыкпе!

Чөржек сөөккө күш-ле дөгөп, Чөрүшпөңер, беришпөңер. Чөржек сөөктүн хээрер чери Чөптүг чүве болбазыкпе!

Хендирбе шанчары чеже-даа адаанныг болза, ында мөлчүкчү утка чок, оң мөөңнеттинген өңүзүн будаңнаптар азы артыкка кончуп алыр арга база чок. Моон өжээргежер чылдагаан база тывылбас, кижиге багай салдар база чедирбес, харын, кижини эрестиг, кашпагай, шитпирлиг, кызымак болурунга өөрөдир. Оон орнунга панчык (каның) айыылдыг. Курт хавы-биле ойнаар бо оюн база адаанныг болурундан аңгыда, кижини хаара тудуп, салбастай бээр, улам өнемчидер, көгүдөр. Мөлчүжериниң бир чепсээ бо. Адааннашкан кижиге акша-көпөөк туржук, аал-оранында алзыптар чыгы. Аскыр өөрү чылгыны-даа алзып болур. Хондур-дүндүр, чамдыкта каш-каш хонук улаштыр олурга ойнап кээрге, оорга-моюн, даван-даяк-даа шыдашпас.

Өнемчидикчи, мөлчүкчү, кадыкка болгаш кижизидилгеге, амыдырал-чуртталгага, күрүнеге хоралыг оюннар көвүдөп тур. Олар өш-өжээни кыптыктырып, өрттерни өөскүдүп, өлүм-чидимни болгаш оор-орзукту-даа болдуруп турар. Ындыг оюннар чамдык кижилерни качыгдадып, муңгарадып, хомудадып тур. Оон уламындан сагыш-сеткил саймаараар, угаан-сарыыл баксыраар, арагалаар, диленир, үптээр, тояар чорук кызырылбайн турар. Бо оюннар адаанны, оон уламындан өш-өжээни өөскүдүп тур. Бо

бүгүге шыдашпайн, бодунуң амытынынга-даа четтине бээр кижилер бар-дыр. Радио, телевидение, парлалга хамык бакты чонга дүрген чедирер, дыңнадыр, көргүзөр дээш четтикпестеп турлар.

Көзөр. Каяа-даа бөлдүнүшкен кижилер ону-ла ойнаан турар. Чамдык бажыңарга база ыңдыг. Тускай көзөрлээр черлер база бар. Оон чанмастай бээр, аал-оранын, ажы-төлүн ол олчаан кааптар ойнакчылар база бар. Кымга-даа билдингир "Башня" чанында болгаш чоннуң чоргааралы "Чодураа" кафе турган черде көзөрлер чураш, "Игровой клуб "Леон" деп чарлаан. А "Игровые автоматы" деп чарлалдарның чежезин ол дээр. Лотереялар база ыңдыг. Стадион долдур улус, бүгү тыва мегелеттирип турда-ла аан. Бистен мөлчүп алган эмге-түң чок акшазы-биле ол клубтарның, автоматтарны ээлери чаңгыс шахта безин чүү хире, өршээ-өршээ, байып ап турар чүве? Ону билип тургаш-ла, көзүлдүр мөлчүдүп тургаш-ла, ынаар маңнажыр улусту кайгаар-дыр мен. Алыксак-чиксек деп чүвениң хайы ол-дур ийин. Черле оварнып, боданып керзү-вүссе, чүл аан?

Улус төөредир, угаан солуудадыр бо черлериниң хайымы-даа, хай-бачыды-даа кончуг. Оларга, оларның чоогунга янзы-бүрү үүлгедиглер бо-ла болгулаар, ол кавыда улус дүне-хүндүс дыш көрбес. Ак-Довуракта Юбилейная кудумчунуң № 8 бажыңында автоматтарны хайындан ында чурттактарны түрөп турарын сентябрь 1-деги "Тувинская правда" көрүңер, чоннуң эргезин ынчаар кызагдап болур бе? Өске-даа черлерде база ыңдыг.

Даңны атсы ажилдаар мага-

зиннер, "ойнаар" болгаш аянтээлээр черлер, кудумчуларда суксун садар болгаш "суксун" ханды-рар черлер эмгежок. Айыылдыг арагалар, ижер-чиир болгаш тынар-тыртар, сыкыртынар хораннар бо хайым черлерден тыптыр. Былаар, үптээр, эттээр-согар улус база маңаа кедеттинер. Бот-боттарындан коргар, чепсек чок кижиге чок. А пивону школачылар безин ижер, холуур водказын чоорту көвүдөдип-ле олар.

Арагага хандырының Авыязы — ажыг пиво. Амзаптарга, амырадыр — Айыылдыг-ла кажар пиво: Пии-хайт, пии-хайт — Пиво ишпе!

Чексинчиг чыт, чүдек амдан Четчир сиңген бужар пиво. Хөөн калыр, куску келир, Көвүк шуураан сазыг пиво: Пии-хайт, пии-хайт — Пиво ишпе!

Пиволап бөлүгелер Бир-ле чүдек чүвевис бо. Чаңчылывыс, кижизивис Шак-ла ынчаар шаарарып тур. Пии-хайт, пии-хайт — Пиво ишпе!

Эш-өөр деп чүве бар, хөө-режир-чугаалажыр, ойнап-баштактанчыр. Оларның бирээзи пивога водка холаан ышкаш, бир-ле чүвениң база немеп каар. Хөгүн көөр дээш аан. Оон түннели чоорту ай, чыл билдинер. "Поздно, доктор, больной умер!" дээн ышкаш. Ынчангаш хамык-ла бактың багы, арагаже болгаш өске-даа үүлгедиге кирериниң эгези — пиво! Көзөр ойнап, автоматтар ойнап, бөлүгөлешкен улус аразындан

пивоуг эвес, арагазыг эвес кижини тывары берге.

Күрүнеге ажыг чок, ээлери бажын ажыр байыыр, улус мөлчүр болгаш ядарадыр, кижизидилгеге багай салдарлыг дээш, Чечняда автоматтарны шагдаалар адыргылааш, машиналарга чүдүргүлээш, шуптузун хавырып аппараттар. Ол болушкунну Төп телевидение август 26-да көргүстү. Шынап-ла, мөлчүкчү болгаш хоралакчы көзөр, лотерея, автомат ышкаш чүвөлөрнүң херээ чүү боор, олардан-на оварныңар.

Каас көзөр, лотерея — Качыгдалче орук ол-дур. Акша тонаар, кижиге мөлчүр, Авыяас-тыр, көгүдүг-дүр.

Автоматтар база ыңдыг: "Акшаң кай?" дээр, "Эккел-ле!" дээр. "Ам бир катап ойнай каавыт, Аксың-кежин ам-на көр!" дээр.

Акша ойнап, байыксааштың, Автоматче маңнашпаңар: Алыры — хөй, бээри — көңгүс, Аттыг хоптак бандит ол-дур.

Алзывыткан акшаңардан Автоматтың ээзи байыыр. Куруг артан кордакчылар Куурумчунуң хилинчээ көөр.

Автоматтан ойнакчылар Аарып болур, сээденеп боор. Адааргалдан, хомудалдан Амызын-даа ышкынып боор.

Чаңгыс холдуг бандит биле Чараш көзөр, лотерея — Овузунуң мөлчүкчүлөр, Олардан-на оварныңар!

Школачылар ынаар чагда-вазын, студентилер баштай боданын, а өске чон оварынзын! "Чү-дек-кара кижиге-дир сен, сээң-биле ойнавас мен" деп ырывысты утпаалыңар.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.

ЧҮГЕ ХЕРЕК ОТТУРБААНЫЛ?

Чагаалар аразындан

Сөөлгү үеде республиканың автооруктарына айыылдыг озал-ондактар хөйү-биле болуп турарын, кижилерниң амы-тынындан чарлып турарын солунсеткүүлдерде парлап каанын бо-ла көөр бис.

Август 6-да үнген "Шын" солунга ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржақтың республиканың чурттакчы чонунга Кыйгырыын үндүрдү. Ону сеткил-сагыжывыс хайныгып деткип номчудувус. Шак ыңдыг орук-транспорт озал-ондаандан канчаар качыгдаанывысты маңаа кысказы-биле бижири бодап ор мен.

Уруумнуң улуг уруу школа дооскаш, Тываның күрүне университетинге өөрөңип турган. 2004 чылдын ноябрь 4-те кежээкин 18 шак үезинде ол дунмазы база угбазы-биле Кызыл хоорайга автобустар доктаар черге турган. Хенертен "Газель" машина дүргени кончуг халдып келгеш, турган студент уруу-вусту оң талазындан үстүрерге, тараан ыяштар аразынче ол талытыр чаштай берген. "Газель" чолаачызы үнө халып келгеш, эртип чыткан таксини доскаш, меделер чок чыткан уругну көдүрүп алгаш, чанынга турган дунмазы, угбазы-биле кады олурткаш, эмнелгеге алгаш чорупкан. Ол аразында "Газельдин" иштинге олурган өске чолаачы пассажирлерни дүжүрүп каапкаш, оозун муңуп алгаш, база эмнелгеге халдып келген. Шак ынчаар бажыңа шыырак моннаашкындан меделер чок уругну эмнелгеге чыттырганнар. Уругну үстүрген чолаачының кадайы төрөлдери-биле эмчилерден: "Ол

уругну камгалап көрүңер. Үш чаш уруглуг улус бис. Ашаам чааскаан ажилдап турар. Бисти азырап турар кижиге ол" деп эмчилерге чангып турган.

Улаштыр ол чолаачы төрөлдериң, кадайың олуртуп алгаш, демги-ле озал-ондак болган черге келген. Ында КАИ шагдаазы чедип келген турган. Хыналда эгелээ. "Дыка-ла дүрген келген-дир сен. Ол уругну үстүреринге соңгаң шили безин бусту берген" — деп, шагдаа чугаалаан. Чолаачы: "Чок, черле бузук соңга чүве" — деп, агартынарын оралдашкан. "Машинаң шилдери бо черде чыдыр ышкажыл" — деп, инспектор чугаалаан. Ол-ла болган. Оон ыңай кандыг хыналда чорутканы билдинмес. Чолаачының эзирик, элээри-даа билдинмээ. Ол дугайында акт, хыналда документилери-даа чок. Харын-даа студент уруу-вус-биле кады чораан ооң дунмазын; угбазын херекти канчаар болган деп кежээкин 11 шакка чедир байысаган. Кежээкин 21 шакта уруу-вус эмнелгеге

чок апазрга, ада-иезинче дыңнадып долгаан. Дартазында уруу-вусту «соок бажыңче» аппаратан. Эртенгиниң 8 шакта аңаа акт, документилерин эккээр, оон кезишкенин кылыр деп биске эмнелгеге чугаалааннар. Кончуг-даа чараш уругдур, узун чажын кескеш, сырга, билзээ, идик-хеви, акшазы-биле катый дунмазынга дужаап берген бис деп кончуг-даа сагыш човап турар эмчи бар болган. Ындыг чүве ыйнаан дээш, эртенгиниң 8 шактан эгелеп, «соок бажың» чанынга манадывыс. Документилери сураг. Оон 10 шакта база келдивис. Ам-даа эккелбээ. 14 шакта келиривиске-даа, документилерин эккелбээ. 15 шакта шуут маргыжып эгелээ бис. Чүге дээрге ажыл шагы 16 шакта төнер болгай. Оон мырыңай ол-ла өрээлден Тыва Республиканың Кадык камгалал ямызынче долгап, хомудаар деп баарывыска, ол эмчи ак халадының карманындан биске херек документини уштуп, мону мында өске эмчи суп каандыр, буруулуг болдувус деп, биске ап берген. Ук документини ап алгаш, урууска кезишкенин эрттиргеш, оон мага-бодун «соок бажыңдан» ап алдывыс. Ол эмчилерниң биске уруу-вустун чок болганынга хамаарыштыр документини бербейн турганын пат кайгаан бис.

Ол херекти истеп, бистиң уругларывысты байысаап турган шагдааның фамилиязы Маады деп кижиге болган. Бир эвес маргыжып тургаш, эмчиниң түңнел үндүрген документин ол хун ап албаан болзувусса, ноябрьны 5, 6, 7 дыштаныр хүннер турган. Ол актыны өскээр бижири деп турган боор деп-даа каразырдыр бис.

Ол озал-ондак болгандан бээр бир чыл чедип тур. Уруу-вустун өлгенинге хамаарыштыр ам-даа кеземче херээ оттуртунмаан. Адак сөөлүнде ол КАИ инспектору ажылындан үнө берген болган. Та депший берген, та эпчосунгаш, өскээр шилчиптирип алган чүвези. Бистиң бичини студент уруу-вусту амы-тынындан чарып, үстүрүп каан чолаачы чүге кеземче херээге онаашпааныл? Чүге кеземче херээ оттурбааныл?

Ынчангаш моон соңгаар ыңдыг озал-ондак болбас кылдыр ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржақтың Кыйгырыг үндүрүп турары дыка чөптүг-дүр. А шагдааларны болган озал-ондактарны чажырап чоруун канчаарыл? Чүге херекти шынын тодаратпазыл? Күрүнеңиң хамаатызы кижиниң амы-тынын кеземчеге хоойлу езугаар үзүмчеге онаажыр ужурлуг.

Матпаа БАЗЫР-ООЛ. Тес-Хем кожуун.

ХЕМЧЕГЛЕР АЛДЫНЫП ТУРАР

Яшур (тивалаарга, малдың чараалаар аары) — Приморск, Хабаровск крайларда, Амур областарда тыптып, тарап эгелээ. Ук аарыгдан ол черлерде колдуунда инектер хөй аарып турар.

Тыва Республиканың Аьш-чем болгаш көдээ ажыл-агый яамызының чанында мал-эмнелге, үнүш-санитарлыг хайгаарал албанының халдавырлыг аарыгларга удур камгалал ажылы чорудар килдизиниң начальниги Юрий Делгер-оолович Оруспайны биске дыңнатканы-биле алырга, ук девискээрлерде "Азия-1" деп хевирниң вирустары өөскүдүп турар ол мал аарыгы Кыдаттан кирип келген бооп турар. Оон ыңай ол аарыг Моолда база бар. Ынчангаш Моол-биле кыдыг-кызыгаар чер боорга, бистиң республикаже Москвадан 900 муң хемчээлдиг вакциналарны чоруткан. Ол эмнер-биле Тыва Республикада хуу-даа, арат-даа кижилерде, коллективтиг ажыл-агыйларда-даа бүгү бода болгаш шээр малды тарыыр сорулга салдынган. Мал-эмнелге, үнүш-санитарлыг хайгаарал албаны сентябрь 14-те республиканың бүгү мал эмчилерин чыып, ук халдавырлыг ол мал аарыгыга хамаарыштыр семинар эрттирерин планнаан. Ук семинар

соонда кожууннарның мал эмчилери боттарының харылап турары девискээрлеринге инек, хөй аймаан тарып эгелээр. Эң хөй малдыг азы Моол-биле кызыгаарлашкан Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Тес-Хем, Эрзин дээн ышкаш кожууннарже халдавырлыг аарыгларга удур ажыл чорудар экспедиция оон даргазы Дадар-оол Аракчаевич Донгакка удурткаш, барып дузалажып, улуг ажылды чорудар деп турар.

Эң хөй шээр малдыг кожууннар Өвүр, Мөңгүн-Тайгада 120 муң баш, Бай-Тайга, Барыын-Хемчикте 110-110 муң хөй-өшкү бар бооп турар. Моол-биле кызыгаарлашкан Тес-Хем, Эрзин кожууннарда 60-60 муң хире шээр мал бар бооп турар. Инек Бай-Тайга биле Мөңгүн-Тайгада хөй, 7-8 муң бооп турар. Өске кожууннарда 6-6 хире муң инек бар. Ынчангаш хөй малдыг болгаш кызыгаар чогуу кожууннарже халдавырлыг аарыгларга удур ажыл чорудар экспедицияның эмчилери тарышкында дуза чедирип баар.

Борис ОНДАР.

“Ыравазым ырай берген, ыры-шоорум дендей берген. Хорувазым хоруй берген, хомуस्ताарым киткей берген...” – деп, тывалар шаандан бээр кожамыктап ырлап, хомустап чораан. Ол чаңчылын чонувус ам-даа кагбаан.

Делегей чергелиг бир дугаар хомус фестивалы Тывага болуп эрткенниң дугайында медээни номчукчуларывыска дыңнаткан бис. Ам ооң дугайында тодаргайы-биле бижээн бистиң корреспондентивистиң чүүлүн парладывыс.

Фестивальдың бирги хүнү. Байырлыг ажыдышкын. Хомус мөөрейинге киржир күзелдин 21 кижиге болгаш 8 ансамбльдер илереткен. Оларның аразында а-сураа шагда-ла дыңналы берген Саха-Якутия Республикадан Альбина Дехтяреванын удуртканы этно-бөлүк “Айар-Хаан” база ат-алдары оон дудавас билдингир апарган Алтай Республиканың “Алтайкай” аас чогаал бөлүү база Хакасиядан, Тывадан хомусчулар чыгып келгени бо.

Фестивальдың байырлыг ажыдышкынынга Тываның ГШИ-ниң эртем секретары, Тыва Республиканың эртемниң алдарлыг ажылдакчызы, уран чүүл эртемнеринин кандидаты Валентина Сюзюкей чүве чугаалааш, тываларның хомузуңуң дугайында тайылбырны кылды.

Тыва чонун шаг-шаандан тура эдилеп чорааны хөгжүм херекселдеринин бирээзи — хомуска тураскааткан фестивальга ырак-чооктан чыгып келген чонувуска, аалчыларывыска өөрүп, изиг байырны ол чедирген. Оруксуурну ырак дивейн чедип келген аалчыларывыс бо фестивалдан хөйүнү билип ап, арга-дуржулгазын солчуп, боттарының талантызы-биле бисти өөртүр боор дээр сеткилин илеретти.

Хомус — тыва хөгжүм херекселдеринин эң-не бичии хемчээлди. Ону тывалар шаандан тура, бодунга ап чоруур чаңчылдыг. Адыш иштинге өй хомусту бодунга ап чоруундан аңгыда, тайгата-таскылга, арга-арыгга бойдуска чораш, чүден-даа кыла шаап алгаш, ойнап, ажыглап чорааннар. Ынчангаш хомусту янзы-бүрү материалдардан кыла шаап алып болганындан, кандыг-даа хомус бар: ыяш-хомус, чарты-хомус, сөөскен-хомус, дая-хомус, кулун-хомус, а сөөлүредир демир-хомус тыптып келген. Ойнаар аянының аайы-биле хомус чугаалап-даа, ырлап-даа болур.

Түрк дылдыг көшкүн чоннарның шуптузунда хомус бар. Ону адаары аңгы-аңгы дээрден башка, демейи демей, ойнаарының аяны харын аңгы-аңгы. Тываның хомусчулары 60 чылдарда-ла Москва, Новосибирск дээн ышкаш улуг хоорайларга эртип турган улусчу фестивальдарга киржип, дипломант, лауреат аттарны чаалап ал келген. Ат-сурагыг хомусчу өгбелеривис “дөө өртемчейге” уурук-сууруктап аъттанып чорупканындан, сөөлгү үеде аныяк салгал хомуска ойнаарының чамдык аргаларын билбес болганындан бо хөгжүм херекселеринин ажылгалы шала кудулап эгелээнин барымдаалааш, бо фестивалды хомуска тураскаадып эрттирип турарының чылдагаанында даа ында дээрзин Валентина Юрьевна тайылбырлады.

Ол-бо ырак-чооктан келген аалчылар сөс ап чүве чугаалааш, Тывада чедип келгенине өөрүп турарын, ооң каас-чараш бойдузун болгаш хүндүлээчел чонун магадап, моон сонгаар-даа үнчүп-киржип, өңүк-тала болурун чугаалап, мөөрейге чедишкениннерлиг болурун күзеп, суй белектерин сөңнээн.

Мөөрей эгелээн. Хомустун үнү чаңгылары-ла берген. Хомусчулар боттарының уран талантызын көргүзүп, аразында мөөрейлежип турда, хүн-даа эрткен. Баштайгы хүнде-ле эскертинип келир чүве чүл дээрге, келген аалчы, хомусчулар ойнап турда, кандыг-даа үннер дыңналып келир, а тыва хомусчулар ойнай

бээрге, ала-чайгаар ыры азы аялга тодаргай дыңналып келир. Ол дыка чоргааранчыг болгаш тааланчыг чорду.

Фестивальдың жюри кежигүннери кымнарыл дээрзин сонургап таныштырып көрейн. Журинин даргазы — уран чүүл эртемнеринин кандидаты, Тыва Республиканың эртемниң алдарлыг ажылдакчызы, Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун эртем секретары, хомус фестивалының проектизинин тургузукчуларының бирээзи — Валентина Сюзюкей. Жюри кежигүннери: Зоя Кыргыз — делегейинин “Хөөмей” төвүнүн директору, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы; Аян Монгуш — хөг-

тарда олар ышкаш ойнаар кижиге чок.

Тыва хоочун мастерлер боттары хомуस्ताар болгаш оларның кылган хомустарының шынары кончуг эки болур. Ол дээрге Идамчап Хомушку, Балган Күжүгет, Дмитрий Очур дээш, өскелер-даадыр.

Илеткелчи тулган ойнаар хомусчуларны онзалап адады: Геннадий Чаш, Алдын-оол Севек, Эдуард Дамдын, Чодураа Тумат. Ансамбльге бөлүк күүседикчилерниң бир дугаар шенелдезин 1989 чылда “Тыва” ансамбли кылган. Ол дээрге Кайгал-оол Ховалыг, Геннадий Тумат, Конгар-оол Ондар олар-дыр. Олар хомусту ойнап тургаш, ол-ла үеде хөөмейлеп, сыгыртыр арганы база эң баштай ажыткан.

Хомус-даа, хөөмей-даа талазы-биле шинчилелдер чорударына бо эртип турар фестиваль идигни бээр боор дээрзин илеткелчи онзалап демдеглээн.

Хомус, хөөмей хамаанчок Тыва төөгүзү чедир шинчилет-

пейн кижиге бүрүзү бодунуң “холунуң үжүүн” тударын, тускай “арыныг” болурун чедип алырыныче кызыдарын чагаан.

Тываның алдарлыг чогаалчызы Черлиг-оол Куулар саналдааш, бүгү-ле чүүлдеринин дөзү төрөөн дылывыста, ону хандыр өөренип чоруур болзувуса, тыва чон читпес бис дээрзинче кол кичээнгейни углаан. Чогаалчы АКШ-тың хамаатызы, Тывага ажылдап-чурттаар күзелдиг Шон Куиркти тыва дылды өөренип алганы, аңаа сонургалы болгаш арыг чугаалаары дээш, ону бурганчыдып, ону өскелерге үлеер кылдыр суртаалдап болур дээрзин чугаалап, мактаан. А хомус дугайында чугаалап тура, тыва кижилер амыдыралдың аар-бергезин уттуптар күзел-биле хомуска сагыш-сеткилин оожургадып, тааладып ойнап чораан. Хомус, ооң аялганы өске бүгү хөгжүм херекселдери болгаш хөөмей, сыгыт-биле демей кижилерниң сагыш-сеткилин, мага-бодун эмнеп чораанын онзалап айыткан.

Владимир Ооржак биле Долаана Монгуш тилекчилерни сценаже кыйгыраарга, жюри даргазы В.Ю.Сюзюкей, кежигүннери Зоя Монгуш, Зоя Кыргыз шаандалдарны тывыскан. Гран-прини хоочун тыва хомусчу Александр Мөргүтевич Салцакка тывысканы журинин ханы сайгарылгалыг, чүвени ханы угаап бодаар төлөптиг ажылының түңнели деп көөр апаар. Оон аңгыда, фестивальга идепкейлиг киришкени дээш Нина Тovu, Танаа-Херел Ойдулаа, Радий Тюлюш, Шолбана Дензин, Анна Жаркова, Айсен Кежиковский (Саха-Якутия), Аян Ширжиж, Ай-Чурек Оюн, Шон Куирк, Кристиан (Дания) оларга делегейинин “Хөөмей” төвү тускай шаандалдарны тывыскан.

Номинациялар аайы-биле дараазында хомусчуларга шаандалдар: “Шелер-хомуска эң эки ойнааны дээш” Анатолий Кууларга (“Хүн-Хүртүнүн” ойнакчызы турган); “Демир-хомуска эң эки ойнааны дээш” Эдуард Дамдынга; “Хомуска үн үндүрер жанрга эки ойнааны дээш” Улиана Белошкынага (Саха-Якутия); “Хомуска эң эки кожамыктааны дээш”

Чодураа Туматка; “Хомуска ыры аялгаларын эң эки ойнааны дээш” Черлиг-оол Кууларга; “Хомуска чугаалаар жанрга эң эки ойнааны дээш” Александр Салцакка; “Ырлаар-хомус жанрынга эң эки ойнааны дээш” Анчымаа Сонамга (Бай-Тайга); “Көрүкчүнүн сонургалы” — уруглар ансамбли “Эртинеге” (удуртукчузу Конгар-оол Ондар).

Онзагай номерлерни сонургадып көрейн: Кызылдан Сергей Сотпа аксынга суг тактап алгаш хомуस्ताарга, дамырактар, шурактарның шулураажы каргыраа, хөөмей-биле чергелештир олчаан дыңналып келир болду.

Даниядан Кристина чинге хомузунга ойнаарга, хензиг дамырактарның дыңналыр-дыңналбас үнү дыңналыр.

Анатолий Кууларның бызаанчы, ча-хомус, амырга-биле ойнавышаан хөөмейлеп, сыгыртып, ырлап ора хомуस्ताарын сөс-биле кланчаар тайылбырлаар боор. Ону кулак-биле дыңнааны дээр.

Абакандан Леонид Ивандаев демир-хомуска ойнаарга, күштүг, чоон үн коонайны бээр. Бир шелерге ол үн элээн чаңгыланым тургулаар.

Кара-шокар песец эжинген аныяк оол үнүп келди. Ол Николай Борисов-дур (Саха-Якутия). Баштай оожум, чоорту дүрген болгаш ыткыр кылдыр шелер-хомузун ойнаарга, чер сиринейип турган ышкаш апаар. Альбина Дехтяреванын “Айар-Хаан” этно-бөлүү соңгу чүктүн хамык аң-меңнеринин, куштарының үнүн сценаже “көжүрүп эккээр” улус болду.

Эдуард Дамдын хөөмейниң эзеңгилээр, борбанадыр дээн ышкаш бүгү хевирлерин күүсетпешаан, хомуस्ताарга, тааланчы-ла!

“Алтайкай” аас чогаал бөлүүнүн (Алтай) ийи хомусчузу шуут кайгамчык улус-тур. Кандыг үннерни олар үндүрбээн дээр. Ынчалза-даа аъттыг чөлзип келген улус аалга кээп дүжүп, ыт-кушту сывыртап, анай-хураган, мал-маганы доюлдуруп, өгнүң ээлери-биле чугаалажып: — Кайын келдиңер? — Алтайдан. — О! Шайлап көрүңер) турарын дыңнааш, магадап-даа ханмадывыс. Ытты ойдадыптарга, ыңай сыйыңайнып чоруй баарга суг, кижиге кайгап ханмас чүве-дир ийин.

Бирги хомус фестивалы доозулган. Бо проекттинин автору, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Зоя Монгушка база кадды тургузушкан автору Валентина Сюзюкейге улуг үүлени бүдүргени дээш, бүгү чонувустун мурнундан өөрүп четтиргенивисти илередип каалыңар. Олардан солун ажылдарны моон сонгаар-даа манаар бис.

Светлана БАЛЧЫР, “Шынның” корр.

“...ХОМУСТААРЫМ КИТКЕЙ БЕРГЕН”

Мөөрей, мөөрей... Мөөрей, мөөрей...

жүм херекселдери кылыр мастерлерниң чогаадыкчы эвилелинин даргазы; Зоя Монгуш — республиканың улусчу чогаадылгы төвүнүн директорунун оралакчызы, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы; Альбина Дехтярева — Саха-Якутия Республиканың культуразының тергинни, “Айар-Хаан” этно-бөлүктүн удуртукчузу; Кэррол Пегг (Англия) — Кембридж университетинин профессору; Вячеслав Кучениев — Алтай Республика. Мындыг шыраак кежигүннерлиг жюри орай кежээже кирип ажылдаан.

Дартаазында программа езугаар эртенгинин 10 шакта фестивалдык “Хомус: езу чаңчылдар болгаш амгы үе” деп эртем конференциязы эгелээн. Аңаа Валентина Сюзюкей илеткел кылган. Ооң кол утказын кысказы-биле илередирге мындыг. Хомустун “хааннары” улуг өгбелеривис арпаанындан ортаакы звенонун хомусчулары аныяк-өскенге үлеер болуп, салгалдарны тудуштуруп турар. Ынчангаш фестивалдың жюризи кол-ла кичээнгейни чаңчылчаан аян-биле ойнап турар хомусчуларже угландырган. Тываның хоочун мастерлеринин хомуска ойнаар аяны, аргалары, аялгалары чидип бар чыдарын барымдаалааш, ону эгидери, олче аныяктарның кичээнгейин угландыраарының чугулазын илеткелчи демдеглээн. Революция мурнунда өг бүрүзү хомустуг, харын-даа кижиге бүрүзү хомустуг болур турган. 60 чылдарда көдээге улуг назылыг кижилер-биле ужуражырга: “Хомуска элээн аялгаларны сактыр-дыр мен, ынчалза-даа шагдагы ояар ону холга тутпаан мен, авам-ачам сугнүч ойнап чораан аялгаларын шенеп көрейн” — дээш, каш минута хире шенээн соонда, ойнап-ла эгелээр. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге, бир эвес пианист кижиге 10-20 чыл ол хөгжүм херекселеринге ойнавайн баар болза, ооң соонда ойнаары болдунмас, а хомусчунун техниказы үе эртерге-даа утундурбас.

Валентина Юрьевна бодунун каш-каш чылдар дургузунда чыып келген архивинден эрги мастерлерниң хомуска ойнаан аялгаларын конференцияны киржикчилеринге дыңнаткан. Кымнарыл ол дээрге, Бай-Тайгадан Идамчап Хомушку, Сүт-Хөлдөн Ак-оол Кара-Сал, Маржымал Ондар, Эңгил-оол Монгуш, Эрес Куулар, Оржуңмаа Монгуш, Ооржак Чучун, Яков Норбу болгаш Кызылдан Дарыма Ондар, Черлиг-оол Куулар, Дмитрий Очур, Николай Өлзей-оол, Александр Салцак дээш, өскелер-даа. Амгы аныяк-

тинмээнин бодап кээрге, шынап-ла, эртемденнерниң мурнунда ажыл-ла хөй. Эскээрткен келгеш, Тывага шинчилелдер кылып, эртем ажылдары бижээн эртемденнерниң ажылдары бар-даа болза, аңаа чүс хуу бүзүрөп, ол аайы-биле бадыткаары болдунмас, чүге дизе бичии када келген, тыва дылды билбес кижилер дөзүңге кирип ылап шынын кайын билип шыдаар турган деп. Оларның ажылдарына даянышаан, шинчилелдерни чорудары чугула. Ылаңгыя хомуска кажан ойнап эгелээнил деп айтырыг дээрге, тыва кижиге шаг-шаандан тура ойнап эгелээнин кайда-даа демдеглеттинмээн, документ езугаар. Ынчалза-даа тоолдарда, тоолчургу чогааларда хомус дугайында тодаргай чугаалап турарын аныяк хөгжүм шинчилекчилери Марьятта Сундуй, Аясмаа Монгуш олар боттарының кылган илеткелдеринге айыткан.

Критик Айлана Күжүгет Тываның XX чүс чылда музыка культуразының дугайында илеткелдинге тыва, моол, кыдат болгаш өске-даа чоннарның хөгжүм талазы-биле деңгелелиг сайгарылганы кылган. Үстүнде адаттыг чурттар тыва культураның хөгжүлдээниге улуг салдарлыг болганы чугаажок дээрзин айтып, күрүнениң сайзыралының болгаш политиказының аайы-биле чамдык үелерде улустун езу-чаңчылдарын, сагылга, сүзүглелдерин хоруп турганының уржу-биле хөй чүүлдер чидип, утундуруп калганын улуг хараадал-биле демдеглээн. Ынчалза-даа 90-2000 чылдарда езу-чаңчылдарны эгидери-биле төрөөн дазылдарынче эглип эгелээнинден тыва аас чогаал, хөгжүм база катап көскү өзүлдени алган. Ынчангаш 240 муң чурттакчылыг (үндезин чон) Тываның Россияның хөгжүм культуразының хөгжүлдээниге кирип турар үлүг-хуузу улуг дээрзин А.К.Күжүгет онзалап демдеглээн.

Дараазында Англиядан Керол Пэгг илеткелдинге колдуу Чөөн Азия чоннарының хөгжүм культуразының дугайында чугаалады, АКШ-тан Роберт Беарс этно-музыка талазы-биле тускай эртемниг кижиге болгаш хомусту өөренип, сонургап келгенин, ол дугайында эртем ажылы кылырын оралдажыр бодап турарын чугаалады.

Хоочун культура ажылдакчызы, хоочун хомусчу Александр Мөргүтевич Салцак хомуска ойнап эгелээнин, кандыг-кандыг хомустарны кылып ап чораанын солун кылдыр сактып чугаалады. Бо фестивальды көргөш, аңаа киришкеш, аныяктарның оюнун сонургап дыңнааш, ол өттүнүш-

Делегейинин “Хөөмей” төвүнүн директору Зоя Кыргызовна Кыргыз “Тыва хомус болгаш ооң онзагай талалары” деп илеткел кылгаш, бодо хомуска ойнап тургаш, солун тайылбырны кылды. Хомус болгаш өске-даа тыва хөгжүм херекселдеринин дугайында дыка хөй материалды чыып алган байлак архивтиг Валентина Сюзюкейниң кызымаккай ажылын ол онзалап демдеглээн. В.Ю.Сюзюкей тыва хөгжүм херекселдерин шинчилээринин системалыг аргазын тургузуп, келир үеде шинчилекчилерге орукту ажытканын улуг күш-ажыл деп үнелээн.

Хөгжүм шинчилеп турган эртемденнерге мөгейбишаан, оларның ажылын уламчылап кылыр ажылдар хөйүн демдеглээн. Ылаңгыя хөгжүм өөрениринин методиказынга, хомустун ойнаар аргаларына дээш, өске-даа хөй айтырыглар талазы-биле ажыл хөй. Аялганың нотага бижилгези шуут куруг болуп артпышаан, ол дээрге эң чугула ажылдарның бирээзи дээрзин онзалап айыткан.

Эртем конференциязының соонда Улусчу чогаадылга бажынының девискээринде, херим иштинде тип каан улуг тыва өгте парлалга конференциязы болган. “Тувинская правда” болгаш “Шын” солунун журналистеринин сонургаан айтырыгларына аалчылар болгаш фестивалдың организакчылары харыылаан.

“Мындыг фестивальды эрттиргени ажыктыг болган бе, силерге ол чүнү бергенил?” — деп айтырыгга Саха-Якутия Республикадан Альбина Дехтярева мынчаар харыылаан: “Тыва деп чуртту көрүп аары безин аас-кежик-тир. Бойдустан бурган чаяган ораны-дыр деп көрүп тур мен. Оон аңгыда аас чогаалы, хөгжүм талазы-биле ажылдап чоруур коллегаларга ужуражып, арга-дуржулга солчуп, таныш-көрүш болуру база аас-кежик-тир. Төрелдерим-биле демей кижилерим ол-ла болгай. Хомус дугайында хөйүнү билир мен деп бодап чораан бодум, бо фестивальга киришкеш, хомус дугайында хөйүнү билбес чораанымны билип алдым”. Мындыг харыи фестивалдың организакчыларына эң эки үнелер, эң эки демдек-тир деп-ле бодаар-дыр мен.

Фестивальдың тилекчилеринин Гала-концерти. ТР-ниң культура болгаш национал политика сайыдының оралакчызы Виктор Чигжит фестивалдың доозулганы-биле аалчыларга, киржикчилерге болгаш көрүкчүлерге байыр чедирген. Дараазында концерттиң башкарыкчылары

«Сиген-2005»

МАЛ ЧЕМИН ӨРТТЕН
КАМГАЛААР

Кышка удур белек-кеттинген мал чеми кадалап алыры — хуннун чугула айтырларның бирээзи бооп турар. Ынчангаш Чаа-Хөл кожууннун девискээринде сентябрь 6-дан октябрь айның 31-ге чедир «Сиген-2005» деп операция чарлаттынган.

Эрткен чылын Чаа-Хөл кожууннун девискээринге хууда сиген-ширбиин шыгжамырынга 3 өрт болган. 5 тонна сиген узуткатынган. Хууда мал-маганныг улуска ол улуг хемчээлдиг каража болур. Кышкы үеде мал чемиин чедер-чедишпезинден малдың кышты хүр ажары дыка хамааржыр дээрзин малчыннар билер. Ылаңгыя сигенни кезип белекээринге дыка улуг күш үнер, чаас-чайык шаптыктаар, хөй шүүт,

чарыгдал, үе база үнер. Ынчангаш кышка белек-кеттинген сигенни өрттен камгалап алыры эргежок чугула бооп турар.

Хууда сиген-ширбиин шыгжамырынга өрттерниң болуп турар кол чылдагаан-нарын айтырга мындыг:

1. От-биле оваарымча чогулдан.
2. Бичии уругларның от-биле ойнааньндан.
3. Таакпы тыртып тургаш, оваарымча чок болганындан.
4. Өжегерээн өрт-теткени.

Бо чылдагааннардан өрттү болдурбас дизе,

сиген ээлери баш бурунгаар чүнү кылза чогуурул? Бирээде, сигенни электри шугумундан 15, оруктардан 20, херим болгаш тудуглардан 50 метр ыракка сарааттап алыр болза эки. Ийде, сараат, сиген турар херимни долгандыр калбаа 4 метр кылдыр чарар. Чарып каан черден сараатка чедир 5 метрден чоок болбас. Үште, сараат чанынга ажык от салып, таакпылап болбас. Дөртте, бичии уругларның сараат чанынга ойнаарын хоруур. Дүнеки хайгааралдарны, сарааттарны өжегерээн өрттедир чоруктар турбас кылдыр дыңзыдар.

Беште, сарайлар болгаш кажаалар чанынга сиген сарааттары шуут хоруглуг.

Үстүнде айыткан хемчеглерниң кол сорулгазы бир эвес кандыг-бир чылдагаан-биле сараат өрттени берзе, оттуң кажаа, херим, бажыңнарже дамчып бээрин болдурбасы.

Ынчангаш өрт болдурбайн, кезип сарааттап алган сиген-ширбиин кадалап алыры-биле үстүнде айыттынган негелделерни күүседирин чонга сагындырар-дыр бис.

Б.БАЗЫРЧАП,
Чаа-Хөл кожууннун №18 өрттен камгалал кезээниң начальниги.

КАИ:

Улуг улустун
үлегеринге хевирлеттинер

Эрткен 8 айда Кызыл хоорайга 69 орук озал-ондаа болган, аңаа 13 кижичи амы-тынындан чарылган, 76 кижичи янзы-бүрү кемдээшкннерлиг болган. Назы четпээн уругларның киржилгези-биле 15 озал-ондак болган, оларның 10-у орук шимчээшкнниниң дүрүмүн хажытканы-биле болган, түңнелинде 167 кижичи кемдээшкннер алганы дүвүренчиг байдалды тургузуу турар.

Маңаа бир-ле дугаарында боттарывыс, улуг улус, буруудан турар бис. Кым-даа эвес бис, боттарывыс, уругларывысты орук кежериниң дүрүмнерин сагырынга, корум-чурумга база серемчиледиг болурунга өөредип кижизитпээнвис ол болур.

Уругларның алдынып чорууру кол нуруузунда

улуг улустун үлегеринге даянып хевирлеттинер болгай. Чадаг кижичи орук кежерин көрдүмзден черден уруун чедип алгаш, кежерин маңап бар чорууру ада-ие уругга чүнү өөредип болурул?

Урууңар-биле орук кешкен санында, оруктуң ол-ботталарын болгаш орукту дуглап турар ыяш азы ма-

шинаның ындындан бээр кичээнгейлиг топтап көргөш, тайылбырдан база кылыңар. Урууңар-биле орук кежерин тура, далаштыг эвес, өйүндө кылаш-биле чоруңар. Оон башка уруг езулугла кичээнгейлиг болгаш эскеричел болур ужурулгучерлерге далаш чоруурунга чаңчыга бээр. Чүгле чадаг кижичи кежерин айыткан черлеп орукту кежерин, урууңарны душкан-на черлеп кежерин өөредип каар болзуңарза, оон соонда кандыг-даа школа ону эде кижизитип шыдавас. Ынчангаш эң кол чүве — боттарыңар ке-

зээде орук шимчээшкннериниң дүрүмүн сагып чоруңар.

Бир эвес орукка уруглар ойнап турза, оларны «мээни», «өскени» деп аңгылавайн, оларны доктааткаш, оруктан чайлаарын чедип алыңар. Улуг кижичи бүрүзү уругларның кудумчуда алдынып чоруурун кичээнгейге ал, харысалгалыг болур болза, уруглар-биле айыыл-халаптар болуру эвээжээрин бодаңар.

Кызыл хоорайның салбыры.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Эрткен неделяда (сентябрь 5-11 хүннеринде) республиканың девискээринге 129 кем-херек үүлгедиглери бүрүткеттинген, оларның 68-зин изии-биле истеп тодараткан. Аар херектерден 1 өлүрүшкүн, кадыкшылга хораны сагышты-биле чедирген 17 таварылга болган, оон түңнелинде 1 кижичи өлгөн. Ол ышкаш 2 күштээшкн, 3 үптээшкн, 10 дээрбедээшкн, 48 оор чорук болган, 5 орук озал-ондаанга 1 кижичи амы-тынындан чарылган. Кудумчулардан 1847 эзирик кижини ыраткан, оларның 510-ун эзириктер сергедиг черлерже чедирген. Хулиңан чорук дээш 230 кижини туткан, 740 кижиче административтиг харысалганы онаанган. 1526,25 литр спирт холумактыг бүдүмелди хавырган.

Сентябрь 5-те Тыва эки турачылар биле Дружба кудумчунун белдининге билдинмес кижилер элээди оолдун чадаг-тергезин ажыы-биле хунаап аппаратан. Милицияның наряды ол дугайында дыңнадыгны алган дораан, 2 каразыттырган кижини туткан. Тергени хавырган.

Сентябрь 6-да «Дом бытада» садыгларның би-

рээзинден хөйлең оорлап алкан 2 уругну «изии-биле» туткан.

Сентябрь 7-ниң дүнезинде Өвүр кожууннун Хандагайты сумузунда бир өгүнү коданындан 5 шээр малды оорлаан. Оор чорукка ол-ла сумунун кайда-даа ажылдавайн турар 3 хамаатызы каразыттырып турар. Кеземче херээн оттурган.

Сентябрь 8-те Кызыл — Тээли оруунун 209 дугаар километринге ЗИЛ-130 машина аңдарылган. Машинаның чолаачызы, Чадаана хоорайның чурттакчызы Монгуш эзирик чорааны илерээн. Орук озал-ондаанга 6 кижичи янзы-бүрү кемдээшкннерни алган, оларны Чөөн-Хемчик кожууннун төп эмнелгезиниң хирургия салбырынга чедирген.

Сентябрь 9-та Чөөн-Хемчик кожууннун Сарыг-Алаак деп черге дугаары 19-ку регионга хамааржыр КамАЗ-5410 машинаның ээлерин чүгүн «Газель» машинаже чүдүрүп турар үеде тудуп, 1500 литр спирт холумактыг бүдүмелди хавырган.

Сентябрь 10-да 11 шакта Кызылда республиканың төп эмнелгезинге Кочетов кудумчунун бир бажы-

нының чанындан бижектеткен эзирик эр, херээжен ийи кижини чедирген. Херекке каразыттырып турар Ак-Довурак хоорайның 30 харлыг херээжен чурттакчызы туткан. Кеземче херээн оттурган.

Бо хонуктарда ол ышкаш «777» ойнаар автоматтарже дээрбечи халдаашкыннар болган. Сентябрь 8-те арнында маскалыг 3 эр кижичи күш дөгеп тургаш, Правобережная кудумчунда автоматтарның сейфинден 40000 рубльди ажыы-биле хунаап аппаратан. Оперативтиг хемчеглерни алганының түңнелинде, үптөкчилерни туткан.

А 9-туң хүнүнде Лопсан-чап кудумчунда «777» автоматтың сейфинден 8 муң рубльди оорлаан. Оорлар туттурган.

ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албаны.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҤЕР-БИЛЕ

Бистин эргим, ынак ачавыс, кырган-ачавыс Григорий Кыргысович ДЫРЫШ-ООЛ сентябрь айда 60 харлаан. Ол бүгү назынында школаларга шаңналмакталдыг ажылдап чорааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнүп, күш-ажылдың хоочуну бооп, амгы үеде Ак-Тал суурда бодунуң хууда малын тудуп, чурттап чоруур. Ынчангаш ачавыска, чонунга хүндүткелдиг кырган-ачавыска юбилейин таварыштыр каң кадыкшылды, аас-кежикти, өөрүшкүнү болгаш узун назынны күзедивис.

Өөнүң ишти Клавдия Монгушевна, оолдары, кенээттери, уйнуктары.

23-24 сентябрь состоит празднование, посвященное 240-летию образования Даа кожууна

В программе

23 сентября

- Открытие выставки в музее «Буян-Бадыргы»
- Волейбол
- Церемония открытий (школы № 4, дома ветеранов, гостиничного комплекса, ГУП «Юрта», магазина горпо).
- Городошный спорт.
- Конкурс юрт.
- Парад-шествие.
- Торжественное собрание.
- Вечер отдыха. Фейерверк.

24 сентября

- Борьба «Хуреш» среди молодых борцов и ветеранов.
- Конные скачки.
- Кросс.
- Абсолютное первенство.

АРГА ДАМААЛЫ

Яков Монгушович Сагаан 1966 чылда Кызылдың көдээ ажил-агый техникумунун инженер салбырынга өөриниң кирген.

Баштайгы күш-ажылчы базымын Чөөн-Хемчиктин Ийме суурга кончуг аныяк үезинде кол инженер бооп ажылдап эгелээн. Оон өгбүле аайы-биле бодунуң төрзэн чери Ак-Туругга көжүп келгеш, аңаа улаштыр ажилдаан. Дооскан эртемнин аайы-биле билин дыка шыырак, ынчангаш кандыг-даа ажылды удуртуп шыдаарын билгеш, аңаа Шагаан-Арыгның арга-ыяш ажил-агыйның Ак-Туругда салбырын удуртуп кылдыр аңаа хүлээндирген.

Баштай ажылдап эгелей берген үезинде бергелер турза-даа, коллективиниң

корум-чурумун, найыралдыг ажылдаарын чедип алган. Хөй чылдарда удуртуп ажылдарга чораан болгаш, арга-дуржулгазы улуг, кандыг-даа айтырыга сайгарылганы кылып шыдаар, чону-биле эптиг-чөптүг, бодунга улуг негелделиг кижичи. Ындыг болгаш Шагаан-Арыгның арга-ыяш ажил-агыйның коллективинден шаңнал-макталды хөй удаа ал келген.

Сентябрь 18-те Россияның Арга-ыяш ажил-агыйның ажилдакчыларының профессионал байырлалы-биле Яков Монгушовичке болгаш оон кады ажылдап турар эш-өөрүңге каң дег кадыкшылды, ажылыңа улуг чедишкннерни күзээр-дир мен.

Көпөк САГААН.
Чаа-Хөл кожуун.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистин ачавыс Дмитрий Ооржакович ОЧУР-ООЛДУ сөөлгү орукче үдежил, моральдыг база материалдыг дузаны көргүскен Таңды кожуун чагырыгынга, көдээ ажил-агый эргелелинге, «Сосновка» ажил-агый бүдүрүлгезинге, Тыва Республиканың ветеринария болгаш фитосанитар хайгаарал албанынга, ТР-ниң Федералдыг ветеринария болгаш фитосанитар хайгааралынга, Кызыл хоорайның ветеринария эргелелинге, Каа-Хем кожууннун көдээ ажил-агый эргелелинге, ырак-чооктан келген хөй санныг төрелдеривиске, Бай-Хаак суурнун чонунга четтиргенивисти илереттивис.

Өөнүң ээзи, уруглары.

Тыва Республиканың Конституция судунун коллективи судья Юрий Яковлевич Норбуга оон авазы Валентина (Ханды) Барымаевна НОРБУНУҢ мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

Тываның ном үндүрер чери күш-ажылдың хоочуну, 1956-1982 чылдарда корректорлап үре-түннелдиг ажылдап чораан Валентина Барымаевна НОРБУНУҢ мөчээни-биле чоок кижилеринге, дөргүл-төрелинге ханы кажыыдаашкыны илередип тур.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун орадакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: иштетилел-политиктиг килдистер — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агый, үлөттүр килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7794. Чагыг 102.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 БОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчылдыга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаақы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «ШЫН» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүткэн.

Херечилелдин дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Штеинзон-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.

ШЫН

e-mail: shyn@tuv.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.